

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích
Pedagogická fakulta

Jazyk Šimona Lomnického z Budče
Diplomová práce

Vedoucí práce: doc. PhDr. Marie Janečková, CSc.

Autor práce: Martin Blümel

Datum odevzdání:

České Budějovice, 2008

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci na téma Jazyk Šimona Lomnického z Budče vypracoval samostatně pod vedením doc. PhDr. Marie Janečkové, CSc., pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to v nezkrácené podobě, elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách.

V Českých Budějovicích dne

Poděkování

Na tomto místě bych rád poděkoval paní doc. PhDr. Marii Janečkové, CSc. za obrovskou trpělivost a za cenné rady a připomínky, které mi umožnily tuto práci sepsat.

Anotace

Jazyk Šimona Lomnického z Budče

Tématem diplomové práce je analýza jazyka Šimona Lomnického z Budče v díle *Instrukcí aneb Krátké naučení hospodáře mladého...* (1586). Práce podává charakteristiku hláskoslovné, tvaroslovné a lexikální stránky jeho jazyka. Hlavní pozornost je věnována slovní zásobě a její analýze z různých hledisek včetně frazeologie.

Cílem práce je zhodnocení jazyka Šimona Lomnického jako představitele dobového jazyka z přelomu 16. a 17. století.

Abstract

The Language of Šimon Lomnický of Budeč

The subject of my graduation is an analyse of the language of Šimon Lomnický z Budče in his publication *Instrukcí aneb Krátké naučení hospodáře mladého...* (1586). The thesis reports about the characteristic of phonetic, formative and lexical side of his language. The main attention is devoted to the word-stock and its analyse from different points of view including the phraseology.

The purpose of the thesis is an evaluation of the language of Šimon Lomnický as a representative of the period language at the turn of 16th and 17th century.

Obsah

1	Úvod.....	7
2	O Lomnickém.....	9
3	Mravněvýchovná próza a Šimon Lomnický z Budče	11
4	Výzkumná část – analýza jazyka	26
4.1	Hláskové změny	26
4.1.1	Protetické <i>v-</i>	26
4.1.2	Diftongizace náslovného <i>ú > ou</i>	27
4.1.3	Diftongizace <i>ý > ej</i>	28
4.1.4	Úženi <i>é > í/ý</i>	30
4.1.5	Změna těžeslabičného <i>aj > ej</i>	33
4.1.6	Kvantita.....	34
4.2	Slovní zásoba	37
4.2.1	Substantiva	38
4.2.2	Adjektiva.....	48
4.2.3	Slovesa	52
4.3	Frazémy v díle Šimona Lomnického	64
4.3.1	Rčení	64
4.3.2	Přirovnání.....	69
4.3.3	Pořekadla.....	72
4.3.4	Přísloví	72
5	Závěr	73
6	Prameny a literatura	77
7	Seznam zkratk a značek	78

1 Úvod

Diplomovou prací o jazyku Šimona Lomnického z Budče jsem si vybral víceméně ze dvou důvodů. Jednak mě zajímaly hláskové změny v češtině a lákalo mě pokusit se zjistit, jak se projevovaly v konkrétních literárních dílech právě v poslední fázi hláskoslovného vývoje, přesněji na jeho konci - v 16. století. Druhým důvodem pak bylo, že po absolvování studia historie na Jihočeské univerzitě jsem měl chuť trochu nahlédnout do života drobné šlechty konce 16. století a - byť pouze zprostředkovaně přes dobovou literaturu - se pokusit porozumět dobovému uvažování.

K bližšímu a novějšímu seznámení s postavou Šimona Lomnického mi posloužila práce Petra Voita *Šimon Lomnický z Budče a exempla v kontextu jeho mravněvýchovné prózy* (Praha 1991), dále jsem využíval kompendia shrnující charakteristiku jazykového vývoje češtiny a slovníky staré i novější češtiny, jako např. Gebauerův *Slovník staročeský* (1970-2004), *Malý staročeský slovník* (1978), *Stručný etymologický slovník jazyka českého* (1968). Výborně mi posloužil i Jungmannův *Slovník česko-německý* (2. vyd., 1989, 1990), neboť obsahoval řadu dokladů z děl Š. Lomnického.

Při samotném výzkumu jsem excerpoval dva prameny; pro hláskoslovnou část jsem užil část kritické edice *Kupidovy střely* vydané Jakubem Krčem a Vojtěchem Hladkým v Praze roku 2000, pro analýzu slovní zásoby a frazeologie jsem čerpal z čtenářské edice *Krátkého naučení mladému hospodáři* vydaného J. A. Gabrielem v Praze roku 1862.

Metoda práce byla následující: v obou textech najít slova, která by byla z hláskoslovného, morfologického nebo sémantického hlediska příznaková. Dalším úkolem bylo provést hláskoslovnou analýzu získaného jazykového materiálu a lexikální analýzu příznakových slov z různých hledisek. Pracoval jsem s tabulkami (v hláskosloví podle analyzovaného jevu, u slovní zásoby a frazeologie podle slovního druhu nebo příslušnosti k určitému druhu frazémů). V hláskosloví jsem komentoval provedení nebo neprovedení určité hláskové změny a její důslednost. U slovní zásoby jsem srovnával morfologickou stavbu slov se stavbou slov dnešních, dále jsem hodnotil sémantiku a její případné změny a v neposlední řadě jsem sledoval i původ slov (staročeská či přejatá) a jejich expresivitu, respektive konotace. V části věnované frazeologii jsem se pak

zaměřil na příbuznost dobových frazémů s dnešními, na proměny expresivity a také na existenci či neexistenci morfologie daného frazému v dnešní slovní zásobě.

Během vypracovávání tématu jsem se musel potýkat s několika problémy. Tím prvním bylo samotné množství materiálu, který bylo nutno prozkoumat a následně roztřídit, potom mi práci komplikovala nejednotnost výkladu u některých autorů (konkrétně rozpory ve významech některých slov v *Malém staročeském slovníku* a v *Jungmannově slovníku*), dále jsem měl problém s rozvržením některých kapitol (zejména v části věnované frazeologii) a v neposlední řadě to byl i nedostatek času, neboť tato práce vznikala při zaměstnání.

Mám-li zhodnotit, zda jsem naplnil cíl práce, dostávám se do svízelné situace, neboť to nejsem schopen posoudit. U hláskosloví jsem s trochou nadsázky zjistil, že hláskové změny popisované v odborné literatuře se nevyhnují ani Lomnickému. U slovní zásoby jsem u některých slov zjistil sémantický posun nebo změny v morfologické stavbě a přesvědčil jsem se o procesu obnovování slovní zásoby, kdy některá slova jsou z dnešního pohledu již zcela nesrozumitelná, nebo nabyla jiného významu. Asi nejvíce se mi dařilo ve frazeologii. Během analýzy jsem si uvědomil, do jaké míry je slovní zásoba živým systémem a jak i ta nejběžnější rčení nebo přirovnání procházejí změnami. Snad jsem tedy alespoň dílčím způsobem cíl diplomové práce splnil.

Závěrem bych tedy řekl, že mi práce s jazykem Lomnického přinesla i zajímavé poznatky a že jsem rád, že jsem si tohoto složitou dobou zkoušeného muže vybral za téma své diplomové práce.

2 O Lomnickém

Šimon Lomnický z Budče se narodil roku 1552 v Lomnici nad Lužnicí jako syn poddaného na Rožmberském panství. Na náklady Viléma z Rožmberka vystudoval školu v Českém Krumlově, v Třeboni a v Jindřichově Hradci. Po ukončení studií se živil jako učitel v Kardašově Řečici (ta patřila Rožmberkům) a po roce 1580 začal pracovat přímo jako úředník na rožmberských panstvích. Někdy v osmdesátých letech 16. století zdědil po své manželce hostinec v Ševětíně, do kterého se později přestěhoval a který ho – celkem úspěšně – živil.

V Ševětíně u Českých Budějovic také vznikla většina jeho spisů, které při jejich vydávání věnoval různým významným osobnostem. Pravděpodobně díky nim byl roku 1594 povýšen do šlechtického stavu a stal se nositelem přídomku „z Budče“. Roku 1618 došlo v jeho hostinci k požáru a vzápětí do jižních Čech vtrhla císařská vojska jako příslib nadcházející třicetileté války. Lomnický se proto musel přestěhovat do Prahy, kde se (ač celý život vystupoval jako katolík) přihlásil na stranu protihabsburského povstání. Po bitvě na Bílé hoře se navrátil do řad katolického tábora. I přes dvojité „přeběhnutí“ nebyl politicky pronásledován (patrně nebyl příliš významný), ale díky svému dvouobratu upadl u katolické strany v nemilost a již nikdy nezískal postavení, jaké míval v jižních Čechách. Zemřel opuštěný v Praze roku 1623¹.

Ve své tvorbě se Šimon Lomnický zabýval zejména mravoučným spisováním, a to jak v češtině, tak latinsky a jak prózou, tak poezií. Zaměřoval se zejména na posilování křesťanské morálky, víry obecně a v neposlední řadě i na zásady klidného života, které sepsal v *Krátkém naučení*. Ve svém díle se věnoval téměř výhradně sedmi smrtelným hříchům, které vnímal jako největší hrozbu pro křesťana a pro jeho posmrtný život.²

Do jeho prozaické mravněvýchovné tvorby patří např. *Kupidova střela* (mravoučný spis kompilovaný z děl jiných autorů), *Pejcha života* (v tomto spise Lomnický kritizuje pýchu), *Knižka o sedmi hrozných ďábelských řetězích* (věnuje se zde sedmi smrtelným hříchům, z nich každý jako řetěz připoutává duši k pecku), *Tobolka zlatá* (ve které Lomnický vystupuje proti lichvě a lakomství), *Traktát o tanci* (ten Lomnicius považoval za smrtelný hřích a vystupuje zde proti němu), *Děťinský rápek*

¹ V. Forst a kol., *Lexikon české literatury 2*, Praha 1993, s. 1214.

² P. Voit, *Šimon Lomnický z Budče a exempla v kontextu jeho mravněvýchovné prózy*. Praha 1991, s. 25.

(spis věnovaný správné výchově potomků) nebo *Postní zvyk* (zde radí, jak předcházet porušování půstu a jiných církevních nařízení a zároveň vyjmenovává, jaké tresty čekají na ty, kteří je nedodržují).³

Z jeho básnické produkce by to bylo *Krátké naučení*, z dramatu hra *Komedia aneb hra kratičká o radostném vzkříšení Krista Pána*.⁴ Specifickým útvarem by pak byla *Pohřebním píseň Petra Voka* nebo jeho duchovní píseň *Noc temnou přečkavše*.

Závěrem tohoto přiblížení postavy Šimona Lomnického lze říct, že to byl na svou dobu vzdělaný muž, muž, který rád psal a člověk, který žil ve velmi těžké době. I když byl později národním obrozením odsuzován jako člověk, jeho tvorba si to – soudě podle *Krátkého naučení* – nezaslouží.

³ P. Voit, *Šimon Lomnický z Budče a exempla v kontextu jeho mravněvýchovné prózy*, Praha 1991, s. 25-26.

⁴ V. Forst a kol., *Lexikon české literatury 2*. Praha 1993, s. 12 - 15.

3 Mravněvýchovná próza a Šimon Lomnický z Budče

Lomnického tvorba by se dala obecně zařadit do tzv. mravoučné literatury, či ještě šířeji do pokračování středověkých a raně novověkých exempl, která by zase měla vzdálené kořeny ve starověkých Radách (např. z egyptské literatury *Rady otce synovi*). Exempla byla původně určena středověkým kazatelům a sloužila k názornému vymezení nešvarů a modelů správného chování. Velmi často využívá konkretizaci nějaké obecné situace na konkrétní lidi či událost a tu následně na základě příkladu (exempla) rozebírá tak, že z ní vyplyne nějaké morální ponaučení. Důležitá byla také přijatelná, tedy pokud možno zábavná forma, která zaujala posluchače stejně jako pozdější čtenáře. V *Kupidově střele* například Lomnický prokládá jednotlivá doporučení „zaručenými“ případy, které se staly buďto přímo Kristovi nebo nějaké postavě (biskup Udo). Exempla se v duchu křesťanského učení točila nejčastěji kolem sedmi smrtelných hříchů (pýcha, lakomství, závist, hněv, smilstvo, nestřídmost či též obžerství a lenost), přičemž Lomnický věnuje největší pozornost problematice smilstva a jevům s ním různě spojeným (opilství, plané tlachání, necudné narážky).

Jelikož středověk neznal pojem, jako je autorství, byla exempla (stejně jako jiné texty) přebírána jedním autorem od druhého a tudíž byla anonymní. Do středověké literatury se tak postupně dostávaly Ezopovy bajky mající silnou moralitu či myšlenky orientálních mudrců - *Directorium humanae vitea* Jana z Kapuy.⁵ Navíc si jednotliví kazatelé nejrůznější exempla opisovali, upravovali a aktualizovali, takže postupně vznikla celá řada jakýchsi sborníků exempl, mezi jejichž autory by patřili na příklad Jaques de Vitry, Etienne de Bourbon, Thomas de Chantimpré, Johannes Junior, recte Gobious, Johannes Herolt.⁶ V českém prostředí vytvořil asi největší kompilaci všech exempl Mistr Klaret roku 1366 (*Exemplarius auctorum*), mezi autory mravněvýchovné literatury by dále patřil i Mistr Jan Hus se svou *Dcerkou* (tedy jak má být vychovávána křesťanská dívka), Tomáš Štítný ze Štítného se svými *Knížkami šesterými o obecných věcech křesťanských*, ve kterých nabádá šlechtu k lepšímu (a zbožnějšímu) chování nebo Mikuláš Konáč z Hodišova se svými *Pravidly lidského života*.

Šimon Lomnický jako vzdělaný muž své doby celou řadu těchto prací znal, nejhojněji však používal exempla německá, neboť ta byla v českém prostředí

⁵ <http://encyklopedie.seznam.cz/heslo/474620-exemplum>

⁶ Tamtéž.

nejrozšířenější.⁷ Lomnický však ve svých pracích nepředkládá morality středověce dogmaticky, ale naopak jako jakési rady (dokonce se občas dostane i do mírného rozporu s klasickými „doporučeními“, když nedoporučuje trestat manželku nějak hrubě a naopak radí spíše s ní mluvit), které nabízí. V textu *Krátkého naučení* je spousta obrátů, kdy Lomnický „doporučuje, radí, ukazuje“. V jeho pojetí jsou středověká strohá nařízení uvedena pouze na dokreslení či konkretizaci, ale hlavně jsou aplikována na běžný život - tedy na běžný život rychtáře, nižšího šlechtice či měšťana.

Je otázka, zda se sám Lomnický nebo některý z jeho čtenářů podle *Krátkého naučení* či jiného mravoučného díla skutečně choval, nebo zda lidově řečeno „kázal vodu a pil víno“. Srovnáme-li totiž poučky z *Naučení* (a jemu podobných spisů, kterých vycházela nepřeborná řada) třeba s dnešními televizními seriály (respektive srovnáme-li třeba bydlení rodin či mezilidské vztahy v seriálech s realitou), nelze se ubránit pocitu určité nereálnosti. Ale zanechme filosofování a pojďme se podívat na obsah *Krátkého naučení* mladému hospodáři.

Spisek *Krátké naučení mladému hospodáři, kterak by netoliko sám sebe, i všecko své hospodářství užitečně spravovati a živnost svou vésti; ale také jaký by býti, v moudrosti a jiných cnostech prospívati a čeho se kdy varovati měl* obsahuje celkem 76 kapitol, které postupně začínajícímu hospodáři odhalují okolnosti šťastného života a podmínky dobrého hospodaření. Pro představu je ve stručnosti vyjmenuji a každou se pokusím několika slovy charakterizovat.

Úvod – *Knížka mluví ke čtenáři*

- Autor zde mluví za knihu, strachuje se, zda jeho slova naleznou posluchače, a je si jist, že příliš nepotěší ve šlechtických kruzích.
- Radí žít cnostný život, který je zárukou šťastného života, a mít čisté svědomí, které je základem radosti.

Isidorus de summo bono

- Lomnický v této kratičké kapitolce uvádí, že klíčem ke šťastnému životu je šlechetná mysl nezatížená žádným hříchem.

Toužení

- Kniha vyjmenovává rozdíly mezi lidmi, že zatímco jednomu se vše daří, druhého pronásledují neúspěchy a má neposlušnou čeládku.
- Nemá smysl si zoufat, jediným řešením je věřit v Boha a modlit se k němu.

⁷ P. Voit, *Šimon Lomnický z Budče a exempla v kontextu jeho mravněvýchovné prózy*. Praha 1991, s. 42.

Vzývání Pána Boha

- Vzorný hospodář má i zbožnou čeládku a vede ji k víře.
- Ranní modlitba zaručuje úspěch v práci.

Outrata a zisk

- Hospodář je nabádán ke spořivosti, výdaje nesmí být nikdy vyšší než příjmy.
- Uspořené peníze se navíc mohou hodit v případě nenadálého neštěstí nebo nemoci.

Pilnost' a rozšafnost'

- Kapitalka volně navazuje na předchozí (*Outrata a zisk*). Hospodář by měl mít přehled, co se na statku děje, a jeho čeládka musí být poslušná.
- Hospodář by měl na všechno osobně dohlédnout, speciálně na zvířectvo, které nesmí strádat.
- Pokud se o zvířata stará nedostatečně a ona následně hynou, svaluje pak rád vinu na nadpřirozené síly (zde bych podotkl, že do losinsko-šumperských čarodějnických procesů zbývalo v této době zhruba sedmdesát let).

Náklad a vydání

- Rozhazovačnost není vhodná, pouze snižuje jmění, utrácení peněz za hudce, kejklíře a pochlebníky je podle Lomnického zbytečný výdaj, který navíc umožňuje těmto lidem vést jejich (hříšný) život ...*posily k zlému přidáš...*⁸.

O pokrmu čeládce

- Čeládce náleží pouze jednoduchá a chudá strava; podle Lomnického by vlivem lepšího jídla zpohodlněla a zpsychla.
- Čeládku je vůbec lepší držet „zkrátka“, neboť na co si jednou navykne, to se těžko odnaučuje.

Pokrm pracovitému chutný

- Zde Lomnický konstatuje, že únava a hlad jsou nejlepší kuchař.

Obžerství chut' tratí

- Pokud člověk nic nedělá a nenamáhá se, není mu žádné jídlo dost dobré, více než nutnost jíst ovládají člověka nejrůznější chutě ...*leč někdy mladá kuchařka...*⁹.
- Nejlepším lékem na mlsnost je práce.

V hody čeládce na stravě polepš

- O hodech a o svátcích má mít čeládka dostatek jídla, které však nemá být nijak přepychové ...*ať mají hojnost' raději, jen ať nejedí skvostněji...*¹⁰.

⁸ Šimon Lomnický z Budče, *Krátké naučení ...* Praha 1862, s. 10.

⁹ Tamtéž, s. 12.

Ústům vůle nedávej

- Hospodář by se neměl nechat ovládat chutí či mlsným jazykem, a i kdyby mu to prostředky dovolovaly, má jíst skromně.

Ústa se soudí s měšcem

- Tato kapitola opět navazuje na kapitolu předchozí (*Ústům vůle nedávej*).
- Člověk by měl být spořivý a neměl by utrácet za požitky; podle Lomnického hrozí, že když si na velké výdaje navykne, může nakonec zcela zchudnout.
- Autor zde radí nenosit peníze (měšec) s sebou, ale mít jej schovaný doma, pak člověka nic nenutí utrácet přes míru.

Lakomství

- Lomnický zde píše, že spořivý hospodář bývá často okolím označován za lakomce, zejména lidmi, kteří svůj majetek *prohejřili* nebo prohráli v kartách, zatímco skutečný lakomec pouze hledá, kde by koho okradl, a nedělá v okrádání rozdíl mezi boháčem a tím nejchudším z nejchudších.
- Lakomci jsou Lomnickým přirovnáváni k opilcům, kteří také chtějí stále víc a víc.
- Kapitolku autor uzavírá myšlenkou, že utrácení bývá doménou mládí a tak nějak k němu patří, kdežto lakota je nemoc sužující staré lidi.

Chudoba

- Šimon Lomnický z Budče vnímá chudobu jako dar od Boha, neboť chudý člověk má klidný život nezatížený starostmi o majetek, chudšas také nemá prostředky na neřestný život.
- Dům chudého člověka je vždy všem otevřen a nebojí se ani vojáků, neboť v jeho domě není nic k ukradení.

Bohatství z chudoby

- Tato část vychází z latinského přísloví *Honores mutant mores* a Lomnický v ní vyvozuje, že pokud se chudému člověku dostane peněz a majetku, začne své jmění dávat na obdiv, a tedy se začne chlubit.
- Z dříve laskavého a přátelského člověka se působením majetku stane „nabručený“ lakomec, který se často začne distancovat od svých starých přátel, neboť mu nejsou dost dobří.
- Lomnický v tomto případě radí snažit se být takovým, jakým člověk byl před získáním bohatství.

¹⁰ Šimon Lomnický z Budče, *Krátké naučení ...* Praha 1862, s. 12.

Prodej obilí

- Autor zde kritizuje umělé navyšování cen obilí, tedy stav, kdy je zrno i přes svůj dostatek prodáváno draho. Mladému hospodáři pak radí, aby v případě, že má sám obilí dostatek, prodával toto chudým lidem za dobrou a pro obě strany přijatelnou cenu.
- Šimon Lomnický zde dále uvádí, že prodej obilí za dobrou cenu sousedům a nepřátelům je mnohem účinnější než otevřený boj; hospodářova laskavost jim vezme vítr z plachet.

Obecní dobré

- Je-li někdo zvolen do obecní rady, má dbát především o zájmy a potřeby města (obce), a ne na vlastní zisk; Lomnický zde navíc varuje před lidmi, kteří se nestydí podplácet, aby byli zvoleni do obecní rady, a v ní pak slouží pouze sami sobě, čímž škodí obci.

Pomsta, křivda a ukrutenství

- Kniha zde varuje před nebezpečím zneužívání moci a radí, aby měl každý na paměti, kdo je jeho skutečný Pán, a aby myslel na Poslední soud.
- Autor dále píše, že pokud bude mocný člověk oblíbený (tedy nebude ukrutník), po případném pádu mu lidé pomohou a nezanevrou na něj.

Přijímání darů

- Lomnický zde důrazně varuje před stavem, kdy si někdo zavazuje druhého člověka systémem nenápadných darů a laskavostí, a tvrdě jej odsuzuje.
- Část kapitoly je věnována zesměšnění různých „přítakávačů“ a „podržtašků“, kteří jsou svému pánovi vděční za každý projev přízně (dar) a podle toho jednají.

... Řekne-li pán, že jest bílý:

„Jako mléko, pane milý;“

Dí-li zase, že je černý,

Odpoví mu slouha věrný:

„Jako kavka, jako vrána,

pravá jest řeč mého pána.“...¹¹

O moudrosti

- Skutečná moudrost je dána zkušenostmi a je darem od Boha, nelze ji tedy vyčíst z knih.

¹¹ Šimon Lomnický z Budče, *Krátké naučení* ... Praha 1862, s. 42.

- Moudrý člověk je nezávislý:

*... A jest ji (moudrost) poznati snadně
Na tom, kdo sám sebou vládne;
Neb kdo jest v moci jiného,
ten vše činí kvůli jeho...¹²*

- Podle Lomnického není moudrost automatickou záležitostí, která se objevuje ve stáří, naopak, starý člověk moudrosti nikdy nabýt nemusí, kdežto u jiného se objeví už zmlada. Na druhou stranu podotýká, že jí nedosáhne ten, kdo strávil celé mládí v radovánkách.

Moudrý člověk po čem se poznává

- Moudrost je spojena s ctným a mravným životem:

*...Neb jest velmi cos divného,
Kdo jest života nectného,
By měl mluvíti o moudrosti,
Zvlášť s nějakou platností.
Jest rovně, jako by bloudil
Slepý a o barvách soudil...¹³*

- Lomnický dále soudí, že moudrého člověka je možné poznat podle toho, že dokáže mlčet, nemá-li co říct.
- Skutečnou moudrost získá člověk pouze dobrým chováním (skrze skutky), naopak odsuzuje jedince, kteří o sobě prohlašují, že jsou moudří.

O ctnosti

- Kapitolka praví, že nerozhodují slova, ale činy. Hospodář by tedy měl, pokud chce být ctnostný a za ctnostného i být považován, vést mravný a ctnostný život a jít ostatním příkladem v chování, místo aby moralizoval.

Žádání důstojenství

- Lomnický zde mladého hospodáře „utěšuje“, že je všude ve světě chleba o dvou kůrkách a že vyšší společenské postavení s sebou nese větší starosti. Nabádá ho, že by měl respektovat Boží záměr a zůstat na místě (pozici), kterou mu určil Bůh.
- Mít malé hospodářství je podle autora ke šťastnému životu dostačující.

¹² Šimon Lomnický z Budče, *Krátké naučení ...* Praha 1862, s. 47.

¹³ Tamtéž, s. 50.

O střídmosti

- Kapitola chválí střídmost, kritizuje obžerství, pití a smilstvo a staví je do přímé souvislosti s rozmachem nemoci.

*... Nebylo o tom slýcháno,
aby takové nemoci
Měly v lidech jaké moci,
Jako nyní zhusta mají,
Den po dni se rozmáhají,
Proto že rozkoše hledí,
Skvostně pijí, také jedí...*¹⁴

- Doporučuje střídme jíst (ne po vlašsku, ale po česku) a zaručuje dlouhý a spokojený život.

O sousedech

- Nabádá mladého hospodáře, aby udržoval dobré sousedské vztahy. V případě sporu bude soud vyhledávat starší konflikty.
- Hospodář by naopak měl být vždy ochoten svému sousedovi pomoci.

O přátelích

- Kapitola radí, kterak odlišit skutečného přítele od pochlebníků, a podotýká, že skutečné přátele nerozdělí ani akademický, ani jiný titul.
- Lomnický dále uvádí, že je mnohem lepší přítel ochotný poskytnout pomoc než ten, který ji pouze slibuje a pouze o ní mluví, ale když dojde na činy, k ničemu se nemá. Podotýká, že takových je většina.
- Přátelství navíc nemůže existovat samo od sebe, ale je nutné je pěstovat.

O nepřátelích

- Zde kniha radí nedůvěřovat nikdy nepřátelům. Jakmile totiž získají naši důvěru, udeří.

O vrchnosti

- V této kapitole autor radí, aby mladý hospodář obecně „ctil nadřizené“, protože spořádaný člověk se vrchnosti bát nemusí, a pokud bude s vrchností zadobře, ujde úhoně.

¹⁴ Šimon Lomnický z Budče, *Krátké naučení ...* Praha 1862, s. 63.

O svobodě

- Mladý hospodář by se neměl vyvyšovat nad jiné kvůli svému původu, protože může velmi snadno upadnout do něčího područí. Lomnický dále uvádí, že i zdánlivě svobodný člověk ve skutečnosti slouží – svým neřestem, kterých je však třeba se vyvarovat.

O dobrém svědomí a ostříhání mysli

- Člověk nemůže vyžadovat úctu, nemá-li čisté svědomí. Lomnický se zde pozastavuje nad pokrytectvím mužů, kteří jsou v ženské přítomnosti slušní, ale sami mezi sebou bývají velmi vulgární a užívají dvojsmyslné výrazy.
- Pro lidskou mysl je největším nebezpečím přítomnost lehkých žen, neboť v jejich přítomnosti se člověk nejspíše podřekne nebo *podmyslí*.

Používání řeči

- Řeči má být používáno střídavě, nemělo by se s ní plýtvat. Podle množství řeči lze poznat i skutečnou moudrost, neboť moudří lidé hovořívají vzácně.
- Autor dále uvádí, že řeč je darem od Boha a vyvozuje z toho, že se nehodí ke sprostým vtípkům.

O pochlebnících

- Mladý hospodář by se měl také vyvarovat pochlebníků, neměl by jim věřit a už vůbec jim nesdělovat zneužitelné (citlivé) informace. Sám by také neměl pochlebovat jiným.

O kunštýři

- Lomnický zde radí vážit slova – zejména při žertování; hrozí totiž, že by podle obhroublosti svého humoru mohl být okolím zařazen někam, kam nepatří. Pokud si pozor nedává, musí počítat s patřičnou odplatou.

... *Co medle je taký kunštýř?*

Jediné dobré cti mordýř,

Kterýž vraždí oukladně,

*Hryze, kouše co pes zrádně...*¹⁵

O spisování knih

- Autor zde téměř buddhisticky relativizuje lidskou existenci a její pomíjivost stejně jako pomíjivost všeho lidského a radí, že pokud člověk nechce po smrti upadnout

¹⁵ Šimon Lomnický z Budče, *Krátké naučení* ... Praha 1862, s. 104.

v zapomnění, měl by vést mravný život; ještě lepší je podle něj však sepsat knihu, kterouž si zajistí její autor nesmrtelnost.

O radě

- Lomnický zde mladého hospodáře nabádá k tomu, aby v případě, že za ním někdo přijde pro radu, nevnucoval mu svou variantu řešení.
- Podstatné je vyčkat do okamžiku, než si někdo pro radu přijde, a nevnucovat ji nevyžádaně. Stejně tak není vhodné někomu vnucovat vlastní vůli.

O dvořácích

- Tato kapitola výrazně nedoporučuje ponechávat (mladou) manželku samotnou s hosty (*kunštýři, žáky*) a jít spát; tato varianta je přijatelná pouze v případě, že je manželka cudná.
- Dále se zde píše, že příliš veselá žena může uvrhnout hanbu na svého muže.

Žena podezřelá

- Zde autor mladému hospodáři radí, že pokud si vezme za manželku ženu záletnou, neměl by se snažit zjistit, kdy, s kým a kam chodí a co tam dělá. Lomnický zde žádostivost řadí mezi nevyhlášené nemoci.
- Takovou ženu by měl mladý hospodář trestat a Lomnický zde doporučuje spíše než hůl používat žerty a posměch, neboť pokud by došlo při trestání ke zmrzačení manželky, bude mít hospodář na krku ještě mrzáka.

Žena dobrá

- Šimon Lomnický zde stručně charakterizuje ideální ženu – má milovat svého muže, být čistotná, cudná a má s manželem snášet dobré i zlé:

*... Protož není nic dražšího,
Na všem světě milejšího,
Jako manželka poctivá,
Ctná, věrná, dobrá, stydlivá ...*¹⁶

O navedení dítěte

- Děti by měly být vychovávány v boží bázni a v úctě ke starým lidem.

O synu

- Zde Lomnický píše, že syn by měl studovat a dosáhnout nejvyššího možného vzdělání. Pokud ho studia nebaví, doporučuje Šimon Lomnický alespoň řemeslo.
- Pokud má syn jednou zdědit majetek, měl by napřed získat zkušenosti cestováním.

¹⁶ Šimon Lomnický z Budče, *Krátké naučení* ... Praha 1862, s. 120.

- Rovněž zde stojí, že se svatbou není třeba spěchat a že je na ni vždy dost času (tedy na to, aby si hospodář přivedl domů manželku).

O dceři

- Úvodem této kapitoly autor trochu nečekaně radí, že dcera by se měla vdát z lásky, ovšem s otcovým souhlasem, a to za muže vhodného, tj. takového, který něco umí.
- Vyrůstající dívka má být držena doma, aby se naučila domácím pracím a byla pak jednou svému muži nápomocná v domácnosti.
- Jedním dechem zde však Lomnický varuje před různými „hejřily a pijany“, co propijí celý majetek a pak ponechají svou manželku na holičkách.

O víře manželské

- Muž má jít podle autora své ženě příkladem a na prvním místě uvádí, že se má zdržet nevěry:

*... Ale není to spravedlnost,
A žádná upřímná věrnost,
Chceš-li to na ženě mít,
Čeho sám nechceš plnit ...*¹⁷

- Dále zde Lomnický (opět trochu nečekaně) několikrát opakuje, že muž a žena si jsou v manželství rovni, a pokud je manžel své ženě nevěrný, nemá se co divit, bude-li ona jemu nevěrná také.
- Plísni různé „učence“ tvrdící, že žena je od přírody zkažená a zlá, vytýká jim, že žádnou neznají, a nakonec s odvoláním se na Aristotela jízlivě podotýká, že sebehloupější žena přechytračí sebevzdělanějšího muže:

*... Nechť je žena nejprostější,
A muž pak nejschytralejší,
Předceť ho ona ošidí,
Toho se všudy dost vidí,
Že i moudré sklamávají,
A za nos je vodívají,
An Aristoteles onen
Byl moudrý, a čte se o něm...*¹⁸

¹⁷ Šimon Lomnický z Budče, *Krátké naučení ...* Praha 1862, s. 129.

¹⁸ Tamtéž, s. 139.

O stavení

- V této kapitole Lomnický varuje před stavěním domů z rozmařilosti a poznamenává, že stavět se má z nutnosti, a ne pro chlubení se. Když se všechny peníze prostavějí, může se snadno stát, že pak nezbude na jídlo.

O prodeji dědictví

- Tato kapitolka obsahuje několik doporučení při prodeji. Kupec by měl být nižšího postavení než prodávající, neboť to usnadňuje případné soudní spory.
- Pokud se objeví několik kupců najednou, má být prodáno tomu, kdo nabídne nejvíce.
- Závěrem však autor říká, že vůbec nejlepší je s prodejem počkat, neboť se nikdy neví, kdy se může zděděný majetek hodit.

O lichvě

- Lomnický zde srovnává lichváře s peklem, neboť stejně jako ono ani lichvář nemá nikdy dost; lichva samotná navíc podle něj zabíjí i duši a o to je horší.
- Autor zde uvádí židy, kteří jsou sice v jeho očích proradní, ale na rozdíl od křesťanů si mezi sebou na úrok nepůjčují.

O koupi a spolcích

- V této kapitole zaznívá jen jedna rada – pokud je k nějakému obchodu třeba společník, měl by být vždy chudší, aby si nemohl nárokovat většinu a mladého hospodáře tak neutiskoval:

*... Bůh stvořil volky, čert spolky,
Hled' každý sám své tobolky...*¹⁹

O dluzích

- Autor doporučuje dluhy vůbec nedělat, neboť se pak obtížně likvidují a doplňuje úsměvnou historku o dlužníkovi, který před svými věřiteli utíkal za hradby.
- Nabízí doporučení ohledně konzumace alkoholu. Mladý hospodář by neměl pít přes míru a v okamžiku, kdy pocítí opilost, by měl jít spát, neboť ve chvíli, kdy už nemůže chodit, je pozdě.
- Navíc v případě přílišného pití hrozí, že se ráno dozví věci, za které se pak bude před svým okolím stydět.

¹⁹ Šimon Lomnický z Budče, *Krátké naučení ...* Praha 1862, s. 146.

O lékaři

- Lomnický zde doporučuje, aby mladý hospodář v případě nemoci vyhledal zkušeného lékaře; naopak varuje před lékaři mladými, tvářícími se, že všechno znají.
- Také důrazně nedoporučuje lékaře z ciziny:

*... Protož hověj zdraví svému,
Lékaři nezkušenému,
A zvlášt' tomu vznešenému
Cizozemci některému
Abys do rukou nepřišel ...*²⁰

O psech

- Autor zde radí hospodáři pořídit si psa hlídacího a zároveň nedoporučuje pořídit si pokojové či lovecké plemeno, neboť ta jsou drahá na chov a není z nich skutečný užitek.
- Obyčejný hlídací pes si navíc prý vystačí i s chlebovými kůrkami.

O šatstvu

- Hospodář by si podle této rady měl pořizovat šaty příslušející jeho společenskému postavení a měl by se vyvarovat drahých šatů - tento zvyk přinášejí do Čech Vlaši (Italové)²¹ – stejně jako by si neměl hrát na pána.
- Pokud chce žena nové šaty, měl by hospodář zvýšit pozornost, neboť je to znamení, že se chce líbit jinde.

O dobré pověsti

- Nejcennějším oděvem je podle Lomnického dobrá pověst. Je na ní však třeba pracovat od mládí, a pokud si hospodář svou pověst nějak poškodí, bude ji jen velmi obtížně získávat zpět.

O služebníkovi

- Autor zde mladého hospodáře upozorňuje, že pochlebující sluha je špatným sluhou, stejně tak je nedobrym sluhou i služebník mající „nos nahoru“. Jediní dobří služebníci jsou ti, kteří jsou pokorní; ti ostatní nemají být přijati do služby.

O děvečce služebné

- Kapitolka poskytuje jednoduchou zásadu, a to nepouštět si děvečky příliš k tělu, obzvláště jsou-li mladší než manželka.

²⁰ Šimon Lomnický z Budče, *Krátké naučení* ... Praha 1862, s. 153.

²¹ Tamtéž, s. 158.

O trestání čeládky

- Šimon Lomnický začínajícímu hospodáři doporučuje čeládku napřed upozornit na chyby slovně. Teprve pokud čeládka nezmění svůj přístup, nastane správný čas na tělesné tresty:

*... Pak-li na svém stojí předce,
Váží tvé dobroty lehce,
Některý z nich dbáti nechce,
Přeměř jej kyjem přes plece,
Přilož čistě, ať se svije,
Kromě hlavy nebo šije.²²*

- Hospodář by neměl být při trestání vzteklý, ale měl by počkat, až se uklidní a bude tudíž trestat „věcně“.
- Lomnický zde výslovně varuje před trestáním čeládky hladem.

O hněvu

- Autor zde míní, že vztek je krátký záchvat šílenství a přirovnává zde prehlivce k duševně chorému člověku:

*... Oči vrtké a krvavé,
Plaché, sem i tam tĕkavé,
A ústa třepetající,
Slíny co kanec mecící,
Řeč spěšná, k tomu koktavá,
Nevážná, také brebtavá,
Že slovo slovo poráží,
Mluvíti vážně překáží;
Ruce k tomu nepokojné,
Dusání noh velmi bujné,
I všecko tělo splašené,
Jako teď tele ztřeštěné.²³*

- Mladému hospodáři zde Lomnický radí nenechat se rozčílit, avšak pokud se to někomu stane, je povinností křesťana mu odpustit.

O milování od svých služebníkův

- Kapitola nabádá čtenáře, že se služebnictvem se nemá jednat jako s otroky.

²² Šimon Lomnický z Budče, *Krátké naučení* ... Praha 1862, s. 164.

²³ Tamtéž, s. 166.

- Hospodář by měl však zároveň sledovat, zda sluha slouží jemu, nebo svému měšci, a pokud se stará pouze o svůj měšec, je to špatný sluha.
- Sluha by měl svého pána skutečně milovat.

O milování ode všech lidí

- V této části volně pokračuje předchozí kapitola; pán by neměl být ke svým poddaným ukrutný, ale naopak laskavý. Lomnický zde vyvozuje, že když se lidé někoho bojí, nenávidí ho a přejí mu všechno zlé, kdežto laskavý hospodář je lidem milován.

O zlém narození

- Lomnický píše, že důležitější a pro člověka podstatnější není (ne)manželský původ, ale ctný a mravný život, protože na svém narození nenese nikdo vinu. Toto své tvrzení dokládá postavami světových dějin (Romulem, Jugurtou či Alexandrem Velikým).

Odkládání času k dobrému

- Mladý hospodář by podle autora neměl promrhat svůj čas *být na zemi dobrým člověkem*, neboť nikdo neví dne ani hodiny; dále zde kritizuje své současníky, že neustále odkládají přípravy na svou poslední cestu.

Podstoupení vladařství synům

- Lomnický zde doporučuje nesvěřovat hospodářovým potomkům ani část majetku za majitelova (hospodářova) života, neboť by se mu mohlo stát, že ve stáří půjde o žebrácké holi. Dále píše, že velmi častou rolí na „vydědění“ otců mívají snachy.

O štěstí, práci a bdění

- Podle této kapitoly nemá smysl stěžovat si na osud a na neštěstí, ale je třeba pilně pracovat, spořit a zbytečně neutrácet. Podle Lomnického svalují na neštěstí vinu pouze lidé líní a nepracovní.

O vdovci

- Pokud hospodáři zemře žena, neměl by se hned snažit vzít si jinou.
- Pokud už ke svatbě dojde, měl by si podle autora hospodář hledat ženu ve stejném věku. Zároveň autor kritizuje veliké věkové rozdíly, které v sobě skrývají zárodek pozdějších sporů.
- Také vystupuje proti sňatkům pro peníze, neboť je pak každý se „starou babou“ ostatním pro smích.

Sešlý věk

- Hospodář by se měl k stáru oddat do božích rukou, protože příbuzní čekají spíše na dědictví.

Odkaz a kšaft

- Lomnický zde radí sepsat poslední vůli včas – dokud člověk není nemocen, protože je-li vůle sepsána těsně před smrtí nemocným člověkem, může způsobit nejrůznější tahanice.

O duši

- Svou duši by měl hospodář podle autora poručit někomu bohabojnému, nikdy ne člověku, který se nestará ani o vlastní.

O synech osiřelých

- Statek a celkově majetek by měl připadnout pouze jednomu synovi, protože pokud bude dědictví společné, povede jeho dělení později ke sporům.

O vdově a babě staré

- Žena by se po manželově smrti měla kát a rozhodně by neměla pomýšlet na vdavky. Pokud se bude přece jen vdávat, má si vzít za muže někoho starého; případného mladšího nápadníka podezřívá Lomnický ze snahy získat bezpracně vdovin majetek či peníze a z toho vyvozuje, že by žena později pro svůj věk trpěla.

Napomenutí vdovám

- Lomnický zde rozvádí předchozí kapitolu; žena se podle něj znovu provdá jen z pohodlnosti.
- Pokud se žena znova nevdá, může si podle Lomnického naopak dělat, co chce.

Závěrek

- Lomnický hodnotí svou knihu jako relativně vydařenou a doporučuje ji všem k přečtení.

Píseň v kteréž se všecka summa této knížky zavírá, a jest v ní naučení každému mladému hospodáři potřebné

- Tato kapitolka stručně shrnuje předchozích dvě stě stran.

Lomnického omluva chyb tisku:

- Autor se v žertu obrací na čtenáře a žádá ho o shovívavost k nepřesným veršům, stejně jako k případným tiskařským chybám.

4 Výzkumná část – analýza jazyka

Ve svém výzkumu jsem se pokusil vždy vymezit konkrétní jev, ten následně sepsat do tabulky a tabulku, respektive jednotlivé jevy v ní obsažené následně okomentovat. Věnoval jsem se postupně hláskovým změnám (protetickému *v-*, diftongizaci *y* > *ej* uprostřed slov a v koncovkách adjektiv a rodových zájmen, dále úženi *é* > *í* uprostřed slov a v koncovkách adjektiv a rodových zájmen, diftongizaci náslovného *ú* > *ou* a nakonec i změnám kvantity samohlásek v textu), slovní zásobě (substantivům - názvům osob, věcí a vlastností a stavů, adjektivům - primárním, desubstantivním a deadjektivním a slovesům) a frazémům (rčením, přirovnáním a příslovím). Každou kapitolku jsem následně opatřil shrnutím.

4.1 Hláskové změny

Hláskové změny jsou jevem, ke kterému docházelo během historického vývoje všech jazyků a který podstatně ovlivnil podobu morfologické stavby slov, a to jak v češtině spisovné, tak i v obecné. Nejlépe lze hláskové změny pozorovat při srovnávání různých nářečí, kdy se konkrétní jev v nějakém dialektu objevuje a v jiném ne; někdy se objevuje i varianta daného jevu (srov. např. diftongizace *y* > *ej*, která je charakteristická pro české dialekty s dalším pokračováním změny, kdy došlo u středomoravských nářečí k monoftongizaci diftongu *ej* > *é* - *stréc*, *dobré muž* atd., zatímco u nářečí lašských došlo pouze ke krácení původního *y* > *y* - *mlyn*, *stryc*)²⁴. Ve svém výzkumu se tedy pokusím dohledat, k jakým změnám v Lomnického době v češtině došlo, které ještě probíhaly a projevíly se tak nedůsledným používáním a jaké ještě případně nenastaly; k tomuto výzkumu budu používat kritickou edici *Kupidovy střely*.

4.1.1 Protetické *v-*

Protetické *v-* se v češtině objevuje ve 14. století a rozšířilo se zhruba na dnešní úroveň, tj. zahrnuje území celých Čech (kromě doudlebské oblasti, i když i sem se dnes patrně rozšiřuje) a část západní Moravy²⁵. V Lomnického tvorbě se objevuje pouze občas a nedůsledně. V *Kupidově střele*, v kapitole *O způsobích a rozdílech smilstva, cizoložstva zlého...* se tudíž vyskytují jednak tvary s protetickým *v-* (*voženil se*, *z vokna*, *vtroci*), ale na druhé straně jsou zde i tvary bez něj (*ostejhaje se*, *opatřil*, *odkud*, *oni*

²⁴ A. Lamprecht, *Historická mluvnice češtiny*. SPN, Praha 1986, s. 108.

²⁵ Tamtéž, s. 98.

aj.)²⁶. Co do četnosti se protetické *v-* objevuje zhruba v 10 % případů. Vyskytuje se u substantiv, adjektiv i u sloves, u ostatních slovních druhů nebylo zjištěno.

Protetické *v-* se objevuje v následujících slovech:

substantiva	<i>vochchule, vokno, vopice, voplátka, voštíp, votroci, votěž</i>
adjektiva	<i>volověný</i>
slovesa	<i>nepřevorávati, vokrotiti, voženiti se, ale oblíbiti sobě</i>

Jak je z tabulky vidět, kolísá užívání protetického *v-* i ve slovech jdoucích bezprostředně po sobě (*vochchuli oblíbí sobě*). U slova *nepřevorávati* přežívá protetické *v-* dokonce i v odvozenině tvořené dvěma předponami, což nejspíš dokazuje naprostou běžnost tohoto jevu v mluveném projevu.

4.1.2 Diftongizace náslovného *ú* > *ou*

Diftongizace *ú* > *ou* probíhá paralelně s diftongizací *y* > *ej*. Její nejstarší doklady pocházejí z konce 14. století, ve století patnáctém se pak plně rozšířila a prosadila zhruba v dnešním územním rozsahu. Rozšíření tohoto jevu zahrnuje celé území Čech (mimo jižní a jihozápadní oblasti – Doudlebsko, Chodsko). Podobně jako protetické *v-* zasáhla tato změna i západní Moravu (nářečí středomoravská). Zde se však tato změna neustálila v podobě *-ou-*, ale prodělala monoftongizaci v *-ó-* (*móka, fós, potřást rukó*). Zbytek Moravy (nářečí východomoravská a slezská) touto diftongizací ovlivněn nebyl.²⁷ Tento trend zasáhl také náslovná *ú-*, která začala být mechanicky přeměňována na *ou-* na počátku slov. V *Kupidově střele* (a stejně tak i v *Krátkém naučení*) se diftongizace projevuje důsledně, zjištěna byla pouze u substantiv.

Kupidova střela

substantiva	<i>oučástnost</i> (2x), <i>oud</i> (3x), <i>ouraz</i> (2x), <i>outok</i>
-------------	--

Krátké naučení

substantiva	<i>oud, ouřad</i> (opakovaně), <i>ouředník</i> (opakovaně), <i>outrata, ouzkost, oulisnej, oustní, oukladně</i>
-------------	---

Na druhou stranu nabízí *Kupidova střela* i variantu, kdy je *ú-* kráceno a změna následně nenastane (*učástoni* – s. 114, *usta* – s. 101, 104, 113, 127, *umyslu* – s. 98,

²⁶ Šimon Lomnický z Budče, *Kupidova střela*. Praha 2000, s. 81-89.

²⁷ A. Lamprecht, *Historická mluvnice češtiny*. SPN, Praha 1986, s. 110.

učinek – s. 103, *učastník* – s. 109).²⁸ Z toho plyne, že diftongizace *ú* > *ou* na začátku slov neprobíhala důsledně a svou roli zde sehrála i neustálená kvantita. Pokud se *ú* zkrátilo, nedošlo k jeho diftongizaci (srov. *oučastnost* X *učastnost*, *oustní* X *usta*).

4.1.3 Diftongizace *y* > *ej*

4.1.3.1 Diftongizace uprostřed slov (typ *bejt*)

Stejně jako předchozí jev se i tato diftongizace začíná objevovat v písemných památkách od konce 14. století a její četnost se dále zvyšuje.²⁹ Její dnešní územní rozsah se shoduje s původním rozšířením; zahrnuje území Čech (včetně jihu, i když zde pravděpodobně později³⁰) a oblast západní Moravy, tj. středomoravská nářečí.

U Lomnického je diftongizace *y* > *ej* uvnitř slov velmi hojná a projevuje se téměř důsledně (důsledněji než u změn v koncovech substantiv, viz níže). Zaznamenána byla u substantiv, u sloves, u příslovce *vejš*.

substantiva	<i>lejtká, pejcha, strejc</i>
slovesa	<i>bejvati, domejšleti, dotejkati (2x), hejbati, mejliti se, nedotejkati se, obejvati, omejliti se, ostejchati se, pobejvati (2x), pomejvati, přemejšleti (2x), slejchati, smejšleti, uchejliti se, vytejkati (někomu něco)</i>
příslovce	<i>vejš, vejše</i>

4.1.3.2 Diftongizace v předponě *vý-*

<i>vejhost, vejminka, vejmluva (2x), vejstraha (2x), vejstupkové</i>
--

Tabulka ukazuje, že diftongizace *y* > *ej* probíhala zhruba z 95 % důsledně a nevyhnula se ani slovům s předponou *vý-* (*vejhost, vejstupkové, o vejmluvě, k vejstraze*). I zde byly ale dohledány výjimky³¹ ve výrazech, kde diftongizace nenastala: ... *krve dotýkání*..., ... *kdo by obýval s macechou svou*... To dokládá, že ani zde nebyla změna pronikající sem z mluveného jazyka zcela dodržována.

²⁸ Šimon Lomnický z Budče, *Kupidova střela*, Praha 2000 s. 91., 104.

²⁹ A. Lamprecht, *Historická mluvnice češtiny*. SPN Praha 1986, s. 107.

³⁰ Tamtéž, s. 108.

³¹ Šimon Lomnický z Budče, *Kupidova střela*, s. 129, 122.

4.1.3.3 Diftongizace *í > ej* uprostřed slov (typ *cejtít*)

Jedná se pouze o variantu výše popsané diftongizace, která se odlišuje pouze přední variantou *í*; probíhala po měkkých a původně palatalizovaných konsonantech *c*, *z*, *s*. Tato změna proběhla po depalatalizaci konsonantů a byla způsobena pravděpodobně snahou nějak odlišit protiklad měkkých a tvrdých slabik, který byl zánikem měkkostní korelace odstraněn³². V *Kupidově střele* nebyla tato změna dohledána, ale byla zjištěna v *Krátkém naučení* v příslovcích *zejtra*³³ a *pozejtří*,³⁴ předpokládáme-li výchozí stč. tvar *z jutra > z jitra > zíttra*.

4.1.3.4 Diftongizace *ý > ej* v koncovkách adjektiv a rodových zájmen

Tato změna probíhala v češtině od konce 14. století spolu s diftongizací *ý > ej* v kořeni slova a proběhla důsledně na celém území Čech (stejně jako výše popsaný typ *bejt*). Jev se týká mužských adjektiv v nominativu singuláru a následně v genitivu, dativu, lokálu a instrumentálu plurálu; v ostatních pádových tvarech probíhá úžení *é > ý*.³⁵ V analyzovaném textu, tj. v *Kupidově střele*, byly nalezeny pouze čtyři případy diftongizace *ý > ej* u adjektiv mužského rodu. V *Krátkém naučení* se jev vyskytoval pouze třikrát. Pravděpodobně to bylo způsobeno tím, že diftongizace koncovek mužských přídavných jmen nebyla ani tehdy vnímána jako norma, a její malý výskyt působí spíše dojmem, že do Lomnického práce některé tvary s touto změnou pouze „proklouzly“.

Kupidova střela

<i>člověk nebohej</i>	s. 87
<i>oulisnej ouraz</i>	s. 106
<i>chrám posvěcenej k památce mé</i>	s. 123
<i>(on) nebohej</i>	s. 127

Krátké naučení

<i>k přátelům buď takovej</i>	s. 30
<i>neb každý člověk takovej</i>	s. 31
<i>buď mu vždy ve všem rovnej</i>	s. 43

V *Krátkém naučení* se navíc tyto tvary nacházejí ve verších následujících po slovesech v imperativu (*chovej, nechovej, (se) srovnej*) a byly pravděpodobně použity pouze kvůli rýmu jednotlivých veršů.

³² A. Lamprecht, *Historická mluvnice češtiny*. SPN, Praha 1986, s. 107-108.

³³ Šimon Lomnický z Budče, *Krátké naučení mladému hospodáři*, s. 20, 22, 60, 190.

³⁴ Tamtéž. s. 60.

³⁵ A. Lamprecht, *Historická mluvnice češtiny*. SPN, Praha 1986, s. 107, 112-112.

4.1.4 Úženi é > í/ý

4.1.4.1 V základech slov (typ *mlíko*)

Tato hlásková změna je zaznamenána poprvé v 15. století, ale její větší výskyt pochází až ze století šestnáctého. Tato změna probíhala nejprve po měkkých a bývalých palatalizovaných konsonantech a teprve později se analogicky projevila i po konsonantech tvrdých. Její původ je patrně v staročeském dlouhém *é*, které bylo postupně úženo až do podoby hodně zavřeného *é*, které následně splynulo se staročeským *í/ý*.³⁶ Tato změna zasáhla celé území Čech, kde byla - hlavně v obecné češtině - provedena důsledně a na Moravě ovlivnila dialekty středomoravské. V ostatních nářečích Moravy se neprojevila.³⁷ V analyzovaném textu byly dohledány pouze tři, respektive čtyři případy úženi. Komparativ od příslovce *dobře - líp* se vyskytoval dvakrát, v jednom slově k úženi nedošlo (*přivést*).

úženi <i>é > í/ý</i> proběhlo	<i>v desíti, líp, prohlídnouti</i>
úženi <i>é > í/ý</i> neproběhlo	<i>přivést</i>

4.1.4.2 Úženi é > í/ý v koncovkách adjektiv a zájmen (typ *dobrý*)

Stejně jako úženi *é > í/ý* v základu slova je tato změna dokumentována od konce 15. století, k jejímu výraznějšímu rozšíření však došlo až ve století šestnáctém a její územní rozsah je stejný jako u předchozího případu, tj. území celých Čech a západní část Moravy (středomoravská nářečí).

Maskulina (singulár)

V singuláru maskulinních adjektiv probíhá tato změna důsledně ve všech pádech kromě nominativu, vokativu a instrumentálu. V analyzované části textu *Kupidovy střely* není tato změna příliš častá a vyskytuje se pouze v jedenácti případech; v ostatních spojeních se změna neprojevuje.

pád	slovo v kontextu	koncovka
genitiv	<i>z levýho boku</i> <i>závazku manželského</i> <i>bez hříchu smrteľného</i>	<i>-ého > -ýho</i> <i>-ého</i> <i>-ého</i>
dativ	<i>je puštěno každému</i> <i>Bohu svému</i>	<i>-ému</i> <i>-ému</i>
akuzativ	<i>Pána Ježíše milého</i> <i>vidouc ho již zdravého</i>	<i>-ého</i> <i>-ého</i>

³⁶A. Lamprecht, *Historická mluvnice češtiny*. SPN, Praha 1986, s. 114.

³⁷Tamtéž, s. 115.

lokál	<i>o hanebném hříchu</i> <i>o marnotratném synu</i>	-ém -ém
-------	--	------------

Z tabulky vyplývá, že v singuláru mužských adjektiv se úženi *é* > *í/ý* vyskytuje velmi zřídka, konkrétně ve zkoumané části pouze jednou (*z levýho boku*). Domnívám se, že to dokazuje dodržování spisovné normy humanistické, ještě neovlivněné úžením, jež probíhalo v mluveném jazyce.

Maskulina (plurál)

pád	slovo v kontextu	koncovka
akuzativ	<i>na sliby bohatý</i>	-é > -ý
	<i>skrz divy, skutky přemocný</i>	-é > -ý
	<i>nemá za zlatý</i>	-é > -ý
	<i>pro zlé činy</i>	-é
	<i>sviňavé smilníky</i>	-é

Stejně jako v singuláru i v plurálu dochází k úženi *é* > *í/ý* v koncovkách poměrně málo; jediným případem, který se odchyluje od normy, je akuzativ, a to v analyzované části *Kupidovy střely* pouze třikrát.

U mužských adjektiv tedy došlo k úženi pouze ve čtyřech případech, jednou v singuláru (genitiv) a třikrát v plurálu (akuzativ), takže se jedná o velmi vzácný jev. V ostatních případech se úženi neprojevuje.

Feminina (singulár)

U ženských adjektiv dochází v obecné češtině k úženi *é* > *í/ý* v genitivu, dativu a v lokálu singuláru. Dochází k němu stejným způsobem jako při úženi v koncovkách maskulin nebo v základech slov.

pád	slovo v kontextu	koncovka
genitiv	<i>jiny škody ušli</i>	-é > -ý
	<i>není žádný křivdy</i>	-é > -ý
	<i>církve svaté</i>	-é
	<i>pro ujiti časné škody</i>	-é
dativ	<i>k své vůli</i>	-é
lokál	<i>v své řeči</i>	-é
	<i>na jedné (panně)</i>	-é

Jak vyplývá z tabulky, Lomnický se ve zkoumané části textu od normy odchyluje pouze v genitivu ženských adjektiv, a to pouze dvakrát, v ostatních případech úženi *é* > *í* nenastalo.

Feminina (plurál)

Zde dochází v obecné češtině k úženi *é > í/ý* v nominativu, akuzativu a vokativu, v ostatních pádech naopak dochází k diftongizaci *ý > ej*.

pád	slovo v kontextu	koncovka
nominativ	<i>jako nevěsty jsou zasnoubený</i>	<i>-é > -ý</i>
	<i>nestálé jsou divčičky</i>	<i>-é</i>
	<i>jsou mnohé panny těkavé</i>	<i>-é</i>
akuzativ	<i>zlaté hory slibuje</i>	<i>-é</i>
	<i>spatřila nohy zčernalé, prašivé</i>	<i>-é</i>
	<i>jiné nepoctivé ženy</i>	<i>-é</i>
vokativ	<i>ó duše zlý, nečistý</i>	<i>-é > -ý</i>

Tabulka ukazuje, že i v plurálu ženských adjektiv se Lomnický neodchyluje od současné normy; odchylky byly dohledány pouze dvě - jedna v nominativu, kde jinak Lomnický neúží, a jedna ve vokativu. Oba případy však tvoří spíše výjimku potvrzující pravidlo, že úženi *é > ý* v koncovkách je u Lomnického velmi vzácné. U ženských adjektiv byly zdokumentovány pouze čtyři případy, dva v singuláru (genitiv) a dva v plurálu (nominativ a vokativ).

Neutra (singulár)

V obecné češtině dochází k úženi *é > ý* ve všech pádech singuláru kromě instrumentálu; do Lomnického textu tato změna pronikla pouze ojediněle.

pád	slovo v kontextu	koncovka
nominativ	<i>sedlo pozlacený</i>	<i>-é > -ý</i>
	<i>smilstvo jest (...) svobodné</i>	<i>-é</i>
	<i>jest množství veliké</i>	<i>-é</i>
genitiv	<i>o způsobech cizoložstva zlého</i>	<i>-ého</i>
	<i>bez pokání svatého</i>	<i>-ého</i>
dativ	<i>k svému porušení</i>	<i>-ému</i>
akuzativ	<i>pro cizoložstvo páchaný</i>	<i>-é > -ý</i>
	<i>měl trápení mnohý</i>	<i>-é > -ý</i>
	<i>pro smilstvo prosté</i>	<i>-é</i>
	<i>zapovídaje zlé smilstvo</i>	<i>-é</i>
lokál	<i>na místě posvátným</i>	<i>-ém > -ým</i>
	<i>v svatém evangeliu</i>	<i>-ém</i>
	<i>v celém srdci svém</i>	<i>-ém</i>

Z tabulky vyplývá, že úženi *é > ý* v koncovkách adjektiv středního rodu je zhruba stejně vzácné jako u ostatních rodů; v analyzovaném textu byly dohledány v singuláru pouze čtyři odchylky od dnešní normy (nominativ, akuzativ a lokál). I ve středním rodě se tedy jedná o jev velice vzácný. V plurálu neuter se koncovka *-é*

nevyskytuje, v obecné češtině dnes bývá nominativní **-á** nahrazováno koncovkou **-ý** vzniklou úžením z **-é**.

Závěrem tedy lze k úženi říct, že se vyskytuje u maskulinních adjektiv v genitivu singuláru a v akuzativu plurálu, u femininních adjektiv v genitivu singuláru a v nominativu a vokativu plurálu. U adjektiv neuter se pak projevuje v nominativu, akuzativu a lokálu singuláru. Lze tedy závěrem poznamenat, že úžením **é > ý** v koncovkách byly nejvíce zasaženy genitivity v singuláru a akuzativy v singuláru i v plurálu.

4.1.5 Změna téžeslabičného aj > ej

Změna **aj > ej** (*vajce > vejce, krajčí > krejčí*) probíhala v češtině během patnáctého a šestnáctého století a zasáhla téměř celé území Čech a Moravy (výjimku tvoří východomoravská a slezská nářečí).³⁸ Příčinou tohoto jevu bylo sblížení a následné ztotožnění téžeslabičného **aj** s diftongem **ei**, který vznikl z **ý**. V tabulce jsou seřazeny tři dohledané případy, kdy změna **aj > ej** ještě neproběhla spolu s několika případy, kdy již ke změně došlo.

Změna neproběhla	Strana	Změna proběhla	Strana
<i>Dceru doma měj každý den, nedaj se jí toulati ven...</i>	s. 100	<i>...kudy by a kterak nejlépe a nejsnáze mohl...</i>	s. 84
<i>Neposlouchaj lsti ženské...</i>	s. 117	<i>že se (...) duchovním i světským hodí nejspíše...</i>	s. 85
<i>Tebe samého ostříhaj v čistotě.</i>	s. 126	<i>Co máš se mnou, Ježíši, ty synu Boží nejvyšší?</i>	s. 87
		<i>Násilí odnímá pannám panenství, kteréž jest poklad v světě nejdražší...</i>	s. 95
		<i>...ten, kdo jest ji nejprvé poškrvnil...</i>	s. 97
		<i>...vydej naň spravedlivý ortel...</i>	s. 123

Ve všech ostatních případech mimo tyto tři (*nedaj, neposlouchaj, ostříhaj*) již změna **aj > ej** provedena byla (*nejlépe, nejsnáze, nejspíše, nejvyšší, nejdražší, nejprvé, vydej*). Jak ukazují doklady, v předponě **nej-** u superlativu adjektiv změna **aj > ej** proběhla důsledně. Pozůstatkem staršího stavu jsou nezměněné imperativy některých sloves V. třídy. Atematické sloveso *dáti* má starší (*nedaj*) i novější podobu (*vydej*).

³⁸ A. Lamprecht, *Historická mluvnice češtiny*. SPN, Praha 1986, s. 116.

Možné vysvětlení by bylo, že rozkazovací způsoby těchto sloves byly užívány velmi často, automatizovaně (*nedaj, poslouchaj, ostříhaj se, vystříhaj se*), a proto se u nich změna zatím v Lomnického době ještě neprojevila.

4.1.6 Kvantita

V závěru *Kupidovy střely* uvádějí editoři Jakub Krč a Vojtěch Hladký ediční zásahy do původního textu. Konkrétně uvádějí, že ponechávají odlišnou i kolísající kvantitu v předponách nebo v tvarotvorných základech slov (sjednocují pouze kolísání *být/byt* na *být*), ale v koncovkách ji přizpůsobují současné češtině s těmito výjimkami: ponechávají délku v imperativních slovesech typu *kupovati (pamatuj)* a v nominativu plurálu životných substantiv rodu mužského (*muži, páni*) a kolísání kvantit ve všech tvarech adjektiv (*kupeckém/kupeckem, zdravá/zdrava, pěkné/pěkne*), upravují však kolísající kvantitu ve tvarech zájmen (*v rukou vašich* na *v rukou vaších*), jen v instrumentálu sg. kolísání ponechávají (*tim/tím, nim/ním, nimi/ními*). Také ponechávají dvojtvary adverbii (*důvěrněji/důvěrněji*)³⁹.

Dloužení samohlásek	Nalezené výrazy
substantiva	<i>na věčné múky, mníchům, z té směsíce</i> (opakovaně), <i>líbost</i> (opakovaně)
adjektiva	<i>živi jsouce nestydátě</i>
slovesa	<i>nerádi (bývají), toho sobě nepřičetl, od nečistoty smilstva hníl</i>
příslovce	<i>podlé, nikdá, mímno, nejprvé, pozádu, aneb raději, tíše do domu jeho vešel</i>

Slovním druhem, u kterého byly kvantitativní odchylky (dloužení) dohledány nejčastěji, byla příslovce (důsledně a opakovaně), pak co do četnosti následovala podstatná jména, slovesa a jejich tvary a nakonec nejméně dloužena byla adjektiva (*nestydátě*).

Nejčastěji docházelo k dloužení vokálu *i* > *í*, a to jak v kořenu slov, tak i v koncovkách příslovcí (*raději*). Byl by to patrně případ analogie postupné monoftongizace diftongu *ie* po palatalizovaných souhláskách⁴⁰. Soudě podle dnešní češtiny, došlo na určitou dobu ke vzniku dloužených vokálů v některých slovech, která byla následně krácena do dnešní podoby. Další častou změnou bylo dloužení *a* > *á* (*nestydátě, nerádi, nikdá, pozádu*), přičemž nahrazení *-y* > *-á* (*nikdá*) by dnes bylo

³⁹ Šimon Lomnický z Budče, *Kupidova střela*. Praha 2000, s. 438 - 439.

⁴⁰ A. Lamprecht, *Historická mluvnice češtiny*. SPN, Praha 1986, s. 112.

příznakové pro prostěsdělovací styl. V neposlední řadě také docházelo k dloužení *-ě* (*podlé, nejprvé*). Jediný nalezený případ dloužení *u > ú* v analyzované části *Kupidovy střely* by připadal na slovo *múky* (muka). Všechna nalezená dloužení jednotlivých vokálů jsou příznaková právě tím, že se v dnešní češtině v těchto slovech nevyskytují.

Krácení	Nalezené výrazy
substantiva	<i>faleš a lež kramařům, jest v tom veliký rozdíl, měl by z cirkve (...) vyloučen býti, stálého umyslu nemá, dívčičkám, usta svá na jeho usta přiložila, v raji, přichází se (...) učinek, v své chlipnosti</i>
adjektiva	<i>smrduta lejna, nejlítější, mládenec jest chlipný, také aby znamo bylo, tupě jeho mile dcerky, jest příčinou vši té škody, nebohym, lstně podvedenym dívčičkám, v nerozdílném svazku, i Královna nebeska</i>
slovesa	<i>kdož v hříších přebývají, pěkně o tom rymuje, usta se slzami zalivala, nešlechetně se objímají, hanba o tom připominati</i>
příslovce	<i>kdož tak nenaležitě panny poškvvrňuje, huřeji a nešlechetněji činí</i>

Případů krácení některých hlásek bylo dohledáno nepoměrně více; bylo to pravděpodobně způsobeno tendencí krátit dlouhé vokály v mluveném jazyce a následným proniknutím těchto změn i do Lomnického textů. Krácení bylo nejčastěji zjištěno u substantiv a sloves, která jsou v jazyce nejčastěji používána, a hláskové změny se proto u nich projevují nejvíc. Nejvíce byl krácen vokál *á > a* (*kramaři, v raji, nebeska, nenaležitě*), a to v základu slova, v příponě i v koncovce. Dále krácení podléhal vokál *í/ý > i/y* (*cirkve, chlipnost, nejlítější, nebohym, podvedenym dívčičkám, rymuje*), nejčastěji v základu slov, ale také v koncovkách. Krácení však nepominulo ani *ú > u* (*usta, umysl, učinek*); protože zde došlo ke krácení, nenastala diftongizace *ú > ou*. Krátí se i dlouhé *ú* v základu komparativu příslovce *huřeji*.

Závěrem této kapitoly lze tedy shrnout podobu hláskových změn u Lomnického (samozřejmě s ohledem na to, že v mluveném projevu byly některé změny třeba používány, ale působily příliš nespisovně na to, aby byly zahrnuty do psaného textu). Na prvním místě by to tedy bylo protetické *v-*, které se objevuje nedůsledně a pouze u některých slov (srov. *vokno, vopice* ale *vochchuli oblíbí sobě*). Diftongizace náslovného *ú > ou* byla sice nalezena poměrně často (*outok, ouředník, oud*), ale na druhou stranu byla velmi častá i varianta, kdy došlo ke krácení náslovného vokálu *ú > u* a k diftongizaci následně nedošlo (*usta, umysl, učinek*). Diftongizace *ý > ej* uprostřed slov byla velmi častá, objevovala se hlavně u sloves (*dotejkat, hejbat, mejlit*), ale zasáhla i substantiva (*pejcha*), příslovce (*vejš*) a i předponu *vy-* (*vejhost*). Byla velmi

častá a prováděna byla cca z 95 % důsledně. Je zajímavé, že diftongizace dlouhého *í* po měkkých souhláskách (typ *cejtít*) byla velice vzácná (pouze slova *zejtra* a *pozejtří*) a ještě byla nalezena pouze v nekritickém vydání *Krátkého naučení*, v *Kupidově střele* dohledána nebyla. Diftongizace *ý > ej* v koncovkách rodových adjektiv a zájmen byla také (možná až překvapivě) poměrně vzácná; v *Kupidově střele* k ní došlo pouze čtyřikrát, a to pouze u nominativu maskulinních adjektiv (*člověk nebohej*, *oulisnej ouraz*), v *Krátkém naučení* pak proběhla i u rodových zájmen (*takovej*), a to pouze dvakrát.

Úženi *é > í* uprostřed slov (typ *mlíko*) bylo také velice vzácné, nalezeno bylo třikrát (*desíti*, *líp*, *prohlídnout*), což mě vede k názoru, že stejně jako u předchozích dvou jevů tato změna právě probíhala a byla užívána nedůsledně právě pro svou „hovorovost“; dohledané případy by pak byly případy, kdy se změna už natolik „zažila“, že nepůsobila příznakově. U úženi *é > í/ý* by byla situace ještě markantnější. U genitivu maskulinních adjektiv a zájmen byla velmi nedůsledná (*z levýho boku* vs. *závazku manželského*), ostatní mužské pády tuto změnu neregistrují (*Pána Ježíše milého*, *o hanebném hříchu*). V plurálu už je přehláska častější, ale i tam je nedůsledná (*na sliby bohatý*, *skutky přemocný* vs. *pro zlé činy*, *sviňavé smilníky*).

Stejná situace je i u singuláru femininních adjektiv, kdy je úžením zasažen pouze genitiv (*jiný škody ušli*, *není žádný křivdy* vs. *církve svaté*, *pro ujiti časné škody*), v ostatních pádech se úžení neprojevuje. V plurálu je situace podobná, úžením je zasažen pouze částečně nominativ (*jako nevěsty jsou zasnoubený* vs. *nestálé jsou divčičky*) a vokativ (*ó duše zlý*, *nečistý*), ostatní pády tuto změnu opět neregistrují.

Asi nejvíce je úžením *é > í/ý* zasažen singulár neuter, kdy se úžení objevuje u nominativu (*sedlo pozlacený* vs. *jest množství veliké*), akuzativu (*měl trápení mnohý* vs. *pro smilstvo prosté*) a u lokálu (*na místě posvátným* vs. *v svatém evangeliu*), a to ve všech případech nedůsledně.

Změna téžeslabičného *aj > ej* je prováděna velmi důsledně, příznakově naopak působí tvary, kdy ke změně ještě nedošlo (*neposlouchaj*, *nedaj* vs. *vydej*, *nejprvé*, *nejspíše*) a ze všech popisovaných změn působí asi „nejhotověji“.

4.2 Slovní zásoba

Slovní zásoba jako taková je souhrn všech slov, která v jazyce existují⁴¹. Tato slova během vývoje jazyka žijí a obnovují se, nebo se mění, stará slova zanikají a nová slova se objevují – dílem vzniknou z jiného starého slova (odvození, změna významu)⁴², dílem jsou přejata z jiných jazyků, přičemž pro české prostředí jsou nejběžnější přejímky z latiny, němčiny, částečně z francouzštiny, většinou prostřednictvím němčiny a teprve potom z ostatních jazyků (italštiny, španělštiny aj.)⁴³.

Při analýze slovní zásoby v *Krátkém naučení mladému hospodáři* Šimona Lomnického se zaměřím na několik aspektů.

Předně rozčlením slovní zásobu do kategorií. Nejprve budu věnovat pozornost kategorii *substance*, která zahrnuje osoby, věci, předměty lidské zkušenosti, již odpovídají substantiva (konkréta i abstrakta), dále si všimnu i kategorie *kvality*, kam patří adjektiva vyjadřující vlastnosti a vztahy. Nezapomenu ani na kategorii *děje, činnosti a stavu*, kterou reprezentují slovesa. O vztazích věcí a dějů, vyjádřených jmény a slovesy, vypovídají adverbia, předložky a spojky. Protože kategorie řeči, jak uvádí F. Jílek (1958)⁴⁴, se nekryjí s kategoriemi logickými, označují substantiva nejen bytosti a věci (*muž, stůl*), ale i vlastnosti (*dobrota, mladost*) a vztahy (*sousedství, přátelství*) a děje (*boj, prosba*). Týž pojem může být vyjádřen jednou jménem, jindy slovesem nebo adverbiem (*spěch, spěšný, spěchat, spěšně*). Všimnu si tedy jejich zapojení do kontextu a také jejich vlastností po stránce stylové příslušnosti. Většina pojmenování je po stránce stylové neutrální, bezpříznaková. Některá mají stylovou platnost sama o sobě, jiná ji získala opakovaným užíváním v určitých komunikačních oblastech. Vedle stále stylové příznakovosti získávají pojmenování stylový příznak v kontextu.⁴⁵ Liší se pak různými příznaky, např. intenzitou vyjádření, expresivností, frekvencí užívání apod. U slova se odlišuje význam lexikální, sémantický (věcný) a význam gramatický (mluvnický). Slova mne zajímají především z hlediska sémantického, a proto budu brát v úvahu i složku pragmatickou, především expresivitu odrážející emocionalitu, postoj uživatele, dále intenzitu a obraznost vyjádření. Významům doprovázejícím věcný význam slova se říká **konotace**. V průběhu vývoje

⁴¹ M. Čechová a kol., *Čeština – řeč a jazyk*. 2., přepracované vyd., ISV, Praha 2000, s. 80.

⁴² Tamtéž, s. 82.

⁴³ Tamtéž, s. 83 - 84.

⁴⁴ F. Jílek, *Uvedení do mateřského jazyka*., kap. II. *Nauka o slově*, s. 46. SPN, Praha 1957.

⁴⁵ M. Čechová a kol., *Čeština – řeč a jazyk*. 2., přepracované vyd., ISV, Praha 2000, s. 74.

jazyka se může význam slova zlepšovat i zhoršovat⁴⁶. Konečně slova hodnotím také z hlediska **časového** (již staročeská, nebo novější, dobová) a z hlediska jejich **původu**. Každé slovo uvedu nejprve v kontextu, potom následuje jeho slovníková podoba, vysvětlení významu, pramen, kde byly jeho podoba i význam potvrzeny, označení časové příslušnosti a konečně jeho původ (zde označuji jen cizí původ a jazyk původu; slova domácího původu neoznačuji).

4.2.1 Substantiva

4.2.1.1 Názvy osob

Slovo v kontextu	Slovníková podoba	Význam	Pramen	Stáří Původ
Roste dráčům lichva křivá	dráč, ě, m.	vyděrač, zloděj, lupič	MSS 54 Jung I., 463 GSS I., 320	stč.
Chodí-li k tobě dvořáci , anebo ze školy žáci	dvořák, -a, m.	kdo žije u dvora, dvořan, sluha u dvora; majetník dvora	MSS 59 Jung I., 525	stč.
Naši mrzcí daremníci, chtěl jsem říci korábníci	korábník, -a, m.	loupá koráby, tj. kúry lodníci, námořníci; zde nuzáci, chudáci;	MSS 103 Jung II., 127	stč.
Z kurvy synu zparchantilý, jsi v rodu nepodařený	kurva, -y, f. hurva (stč.)	žena zapomenuvší na svou poctivost, žena kurevná	MSS 113 GSS, II, 182 Jung II., 250	stč. z něm. Hure, huor(a)
Nebud' houžkou , neužilým, sobíkem a zadražilým	houžka, -y sobík, -a, m.	skrblík osoba sobecká	GSS, I., 522 MSS 646 Jung IV., 214	stč. húžka
Ti jsou tvé ženy špehýři	špehěr, -e, m.	zvěd, vyzvědač; slídič, pozorovatel	MSS 504	stč. z něm. Späher
Se všemi kumpany , žáky	kumpan, -a, m.	společník; vedlejší význam prostopášník	GSS, II., 175	stč. střhn. kumpan, tam z lat. companiono

⁴⁶ M. Čechová a kol., *Čeština – řeč a jazyk*. 2., přepracované vyd., ISV, Praha 2000, s. 77.

radši by ten ctný panoše , ztratil hotové tři groše	panoše, -e, m.	panoš, šlechtic	MSS 204	stč.
Ale tuží korbeláři	korbelář, -e, m.	výrobce, zde ale pijan, ožralec	Jung II., 128	stč. z něm. körbel, tam z lat.
A k tomu hráči kostkáři	kostkář, -e, m.	výrobce kostek; zde hráč v kostky	MSS 104	stč.
Předkem se od otce běře, potom teprv od mateře	máti, -eře, f.	matka	MSS 132	stč.
Co medle jest taký kunštýř ? Jediné dobré cti mordýř	kunštýř, -e morděř, -e, m.	člověk provádějící žerty, tropí posměch; vrah	GSS II, 177 MSS 113; GSS II, 399 MSS 141	stč. kunštěř ze střhn. kunst, mordaere
Že jsou dvořky opravdové, jako tvá, rovně takové	dvořka, -y, f.	dvořanka, dvorní dáma	Jung I., 526 MSS 58	stč.
Musí poslat pro lékaře, anebo pro apatykáře	apatykář, -e, m.	lékárník, mastičkář	GSS I., 15 MSS 14	stč. apatekář z lat.
Nesluší pejchat člověku, zdaliž nevíš, v kterém věku, Hekuba sloužit počala...?	Hekuba, -y, řec. Hekabé	Priamova žena; přezdívka ošklivé ženy; přežila muže i své syny, zahynula proměněna za trest ve fenu	Jung I., 669	lat.> řec. vlastní jméno
Ráčí na svém místě míti, regenty a ouředníky	regent, -a, m.	ředitel, panovník	Jung III., 810	stč.< lat. regens
fanfárum	fanfarum, -a	chvastoun, kdo babou jest statečným se dělá; větroplach	Jung I. 538	stč.< fr. < fanfaron < špan.< arab.
jsou jako prv předce troupi	troup, -a, m.	pařez, neurozený člověk, hlupák	MSS 519	stč. trúp

Z tabulky vyplývá, že u substantiv označujících osoby převládají konotace spíše zhoršující, slova jsou expresivně zabarvená už svým skladem, jako (*dráč, houška, sobík*, spojení *z kurvy syn, troup*), nebo nabývají zhoršujícího, pejorativního zabarvení v kontextu (*korbelář, kostkář, kumpán, kunštýř*). Většinou se jedná o slova staročeská nebo přejatá z jiných jazyků také již ve staré češtině. Jako novější se jeví slovo

fanfarum, které ve stč. slovníku ještě není, zastupuje je stč. *fučik* (= ztřeštěnec). Nejčastější přejímky jsou z němčiny (*kurva*, *kunštýř*, *mordýř*, *špehýř*), nebo slova přejatá prostřednictvím němčiny z jiných jazyků, jako *korbelář*, *kumpán*, dále přejímky z latiny *apatekář*, *regent*, nebo se jedná o mnohonásobné přejetí (*fanfarum* z francouzštiny, tam ze španělštiny a do španělštiny se slovo dostalo z arabského *farfar* = žvanil). Z dnešního hlediska jsou výše uvedená slova archaismy, které se – snad kromě slova *kurva* – nepoužívají. Tato výjimka je patrně dána silnou expresivitou tohoto slova, která umožnila tomuto výrazu přežít do dnešních dnů. O tom však později v kapitole věnované přímo expresivitě.

4.2.1.2 Názvy věcí

Slovo v kontextu	Slovníková podoba	Význam	Pramen	Původ Stáří
s řečí, tak se to stává, co zvíře s věchtem pohrává	věchet, -u, m.	smotek ze slámy k čištění nebo zapalování, přeneseně slabý člověk	ESM 689	již psl., stč. viech, věchet
z mračínka	mračínko, -a, n.	malý mrak, soumrak	MSS 141	stč.
kteří sekty rozmnožili	sekta, -y, f.	náboženská skupina, která je v rozporu s oficiálním učením církve	SESJČ 433, (VW)	stč. < z lat. secta
hubu také hnedky uruč	huba, -y, f.	ústa, pysk, ret	MSS 75	stč.
vezmou na se šubu liščí (...) dobrou se šubou odívá	šuba/čuba, -y, f.	kůže, kožešinový plášť	MSS 506	stč. a všeslov.
tlustou se kytlí odívá	kytle, -e, f.	prostý hrubý oděv (sukně s halenou)	MSS 115	stč. < něm. Kittel
jiný se šušou okydne	šuša, -i, f.	neplecha, svině	Jung III., 632	stč.
neb do toho vkupovati, halafance darovati	halafanc, -e, m.	úplatek	Jung I., 10	stč.< něm. alafans
že hned žádá epištolu , nemůže již býti zhola, bez přátelského titule	epištolu, -y, f.	apoštolův list k věřícím	Jung I., 534	stč.< lat. < řec. epistula<epistole
co Havel caltu obírá	calta, -y, m.	placatý koláč i pletený	Jung I., 215	stč.< něm. Zelten<zelte

aby se od zvířat dělil, jako v jinou formu přelil	forma, -y, f.	tvár, podoba	Jung I., 549	stč.< lat.
aťby fláchtin přibýlo	fláchtina, -y, f.	bok zvířete od žeber po kyčle	Jung I., 546	z něm. Flächse
jest na něj tu nalíčeno, osídlo mu položeno	osídlo/osídlo, -a, n.	smyčka, nástraha, léčka, past	MSS 269	stč.
aby jí přikoupil šátků, dykytu neb šamlatku	dykyta, -y, f. šamlatka, -y, f.	šátek z taftu žíhaného zbarvení; šátek z jemné vlny	Jung I., 529 SRNG 369; Jung IV., 435	stč. tafat z lat. taffata> tykyta> dykyta; šamlat< z něm. schamlot, schamlat ⁴⁷
v šáši neb věži vězejí	šáše, -e, f.	šatlava, vězení	Jung IV., 438	z něm. Sasse
ani pro žádnou mamonu	mamona, -y, f. mamon, -a, u, m.	zboží d'ábel, který s pomocí zboží vede lidi k hříchu	GSS II., 310 (VW)	všeslov. z řec. a hebr.
než jest tomu vděčna, ráda, však ho zandalem obkládá	zandal, -u, m.	santalové dřevo; zde význ. zastírat něco, zaslepovat někoho	Jung V., 507, SESJČ 431	z lat. sandalum

Stejně jako u substantiv označujících osoby, i zde převládají slova staročeská. Míra jejich zastaralosti je zde však výrazně nižší, což je zřejmě způsobeno tím, že jimi pojmenované jevy se v životě lidí vyskytovaly častěji než názvy určitých osob. Část slov je i dnes srozumitelná (*forma, huba, mračínko, sekta* aj.), i když mezi nimi převládají slova přejatá z jiných jazyků – hlavně z latiny. Slova latinského původu, tzv. internacionalismy, jsou přítomné ve většině evropských jazyků a souvisí s šířením křesťanství v raném středověku.⁴⁸ V analyzovaném textu jsou substantiva označující věci cizího původu již začleněna do deklinačních kategorií a proto jejich výpůjčka proběhla patrně dávno před vznikem Lomnického textu, např. výpůjčky z latiny nebo prostřednictvím latiny (*dykyta, epištola, forma, sekta, zandal*). Druhou část slov, která jsou cizího původu a zároveň jsou ještě zčásti srozumitelná, by reprezentovalo slovo německého původu *flachtina* (srov. *flákota, flaksa*). Ostatní slova německého původu - *calta, halafanc, kytle, šamlatka, šáše* - jsou dnes již nesrozumitelná (kromě nářečního jzč. *calta* = vánočka). Třetí skupinu slov by tvořila slova praslovanského původu a slova

⁴⁷ H. Boková, L. Spáčilová, *Stručný raně novohornoněmecký glosář*. UPOL, Olomouc 2003.

⁴⁸ M. Čechová a kol., *Čeština – řeč a jazyk*. 2., přepracované vyd., ISV, Praha 2000, s. 84.

staročeská, která jsou dnes buďto již nesrozumitelná (*šuba, šuša*), nebo působí příznakově jako archaismus (*osidlo*). Archaismus je přitom chápán jako slovo zastarávající nebo zastaralé⁴⁹, které bylo během vývoje nahrazeno slovem modernějším. Pro přesnost dodávám, že např. slova *kytle, šamlatka* by byla spíše historismy, tedy slova označující dnes již neexistující věci. Do poslední skupiny bych pak zahrnul slova staročeská, která jsou i dnes používána - buďto jako běžná (a často expresivní) součást slovní zásoby (*huba, mračínko*), nebo přežila v ustálených rčeních (*někdo je jako věchýtek*) nebo v příslovích (*Liná huba - holé neštěstí. Pro hubu – na hubu*). Pro všechna slova srozumitelná i dnes by ovšem platilo, že jsou nositeli expresivního příznaku. Nejvíce by to platilo pro slova *huba* a *sekta*, u ostatních, někdy i neutrálních slov (*věchet, fláhotina* a snad i *epištolá*) se expresivní příznak projevuje zejména v kontextu. Na obrazném základě je založeno dnes nesrozumitelné ustálené spojení *zandalem někoho obkládati* (zastírat mu něco), neboť slovo *sandal* samo o sobě označuje vonné dřevo. Frazémům se však budu věnovat níže. Z hlediska původu slov by zde pak byla přibližně třetina slov slovanského původu, třetina přejímek z němčiny (*calta, fláhotina* aj.) a třetina výpůjček latinsko-řeckých (*epištolá, forma, mamon, zandal*).

4.2.1.3 Názvy dějů, vlastností a stavů

Abstrakta jako taková jsou tvořena zejména odvozeninami od sloves a přídavných jmen (vedle abstrakt primárních) a slouží k pojmenování dějů, vlastností a stavů; sekundárně se může abstraktum přeměnit v konkrétní (dobrota X dobroty)⁵⁰.

Slovo v kontextu	Slovníková podoba	Význam	Pramen	Původ Stáří
nebo necháš-li mu statku, může mu přijít k zmatku	zmatek, -a/-u, m.	zmatení, nepořádek, zmatenost	MSS 661 Jung V., 709	stč.
k žertům a k bláznomluvení , a což chvály hodné není	bláznomluven í, -í, n.	bláznivá, pošetilá řeč	MSS 21	stč.
požívání řeči	požívání, -í, n.	užívání	MSS 359	stč.
(od) mocného vladaře, také nouze i potřeba , pochází...	potřeba, -y, f.	stav nedostatku, nouze; potřebování něčeho	MSS 350 Jung III., 373-374	stč.

⁴⁹ M. Čechová a kol., *Čeština – řeč a jazyk*. 2., přepracované vyd., ISV, Praha 2000, s. 80.

⁵⁰ Tamtéž, s. 153.

mnozí byli slavní králi, však se v služebnost' dostali	služebnost', -i, f.	služebnictví, poddanství, služba	MSS 457	stč.
a měj na to pilné zření	zření, -í, n.	vidění, zření	MSS 673	stč.
něco učinil přes summu , z nechtění neb nerozumu	suma, -y, f.	souhrn, počet, množství; zde přes míru	MSS 487	stč.< lat.
má bída, psoty veliky	psota, -y, f.	bída	MSS 410	stč.
a tedy žádných svých cností nezkusí, leč v odpornosti	odpornost', -i, f.	odpor, protivení se	MSS 282	stč.
kdo v mládí neměl moudrost, nenabude ji v starosti	starost, -i, f.	stáří, letitost, vysoký věk	MSS 477	stč.
i tedy je ozdobilo přirození tou moudrostí	přirození, -í, n.	zde ve význ. příroda	MSS 404 Jung III., 611	stč.
lidem v domnění to vešlo, že je moudrost' co řemeslo	domnění, -í, n.	domněnka, podezření, mínění	MSS 49	stč.
jest-li se zdaří obroda	obroda, -y, f.	úroda, hojnost, plodnost, úrodnost	MSS 238 Jung II., 797	stč.
tebe za soudce volili, častěji číň vždy výpověď'	výpověď', -i, f.	usnesení, rozhodnutí, nález, rozsudek; vyhnanství	MSS 594	stč.
v dětinství cnostem zvykají	dětinství, -i, n	dětství, dětský věk	Jung I., 361	stč.
čekej vždy hurtu na sebe, jako hromobití s nebe	hurt, -u, m	hlahol, lomození; síla, postrk	Jung I., 781 SRNG 234	z něm. hurten= útočit
paklit' je kdo pod fortelem , pro zboží tobě přítelem	fortel, -e, m. fortel, -a, m.	podvodný úmysl, lest, úskok	MSS 61	stč.< něm. vorteil
aby s ním měli své hříčky , cpali jej do rukavičky (malého psíka)	(j)hříčka, -y, f.	hraní, hračka	MSS 88	stč.
odpusť s takou dověrností	dověrnost, -i, f.	důvěra, hodnověrnost, věrohodnost	MSS 53	stč.

i berou sobě příročí a smrt' je tudíž podskočí	příročí, -í, n.	lhůta, odklad	MSS 404	stč.
jináč věř mi, dobrý nejši, ale holá lichota jsi	lichota, -y, f.	klam, faleš, lest, úskok; lichotník	MSS 124 Jung II., 327	stč.
o dobrém svědomí a ostříhání myslí	ostříhání, -í, n.	hlídání, střežení, ochrana	MSS 273	stč.
neb která se nic neučí, potom jí muž dává tlučí	tluč, -i, f.	bití, mlácení; pův. význam drcené obilí	Jung IV., 600	stč.
neprodávej na ty roky, poruč (svěř) jiným ty šantroky	šantrok, -u, m.	podvod, lež, lichva	MSS 496 Jung IV., 436	stč.<něm. nejasné
pilnost' a rozšafnost'	rozšafnost, -i, f.	opatrnost, prozířetelnost	ESSČ (VW)	stč.
Již není přátelství žádné, ale pokrytství neřádné	pokrytství, -í, n.	licoměrnost, pochlebování, vnitřní nepravá tvářnost pobožnosti	MSS 327	stč.
o navedení dítek	navedení, -í, n.	poučení, naučení, návod	MSS 165	stč.
dle propovědění toho	propovědění, - í, n.	výrok, promluva	MSS 368	stč.
synové měli účastníci býti rodičův svých toho sjítí ; nebyl by snad (...) žádný sebou bezpečen	sjítí, -í, n.	setkání, ale i smrt, zánik; zde pohlavní styk	MSS 463 Jung IV., 73	stč.
ba nebude to spřež rovná	spřež, -i, f.	spojení, spřežení	MSS 471	psl., stč.
mezi lidmi bývá hádka a velmi tuhá pohádka	pohádka, -y, f.	hádanka, hádka, spor	MSS 318	stč.
za něj requiem zpívají	requiem, indecl., n.	mše za mrtvého	SESJČ 415, (VW)	z lat.
toť jsem ti oznámil z dluhu	dluh, -u, m.	závazek, povinnost	MSS 45	stč.
když již právě k cuku půjde, kdo ví, jak kdo tu s kým bude	cuk, -u, m.	vojenské tažení, rvačka, pranice	Jung I., 250 MSS 32 Nhn. glosář 533	z něm. Zug
zmítá sebou, divně válí, toho banketu nechválí	banket, -u, m.	hody, kvas, hostina	Jung I., 68 SESJČ 93	z fr. < ital. banquet< banchetto

a skrze svou marnou pejchu, nevycházej ženě z glejchu	glejch -u, m.	část váhy, ale zde v. nevycházet z navyklého uspořádání věcí, řádu	Jung I., 639	z něm. Gleich
protože tak dvorským štrichem , zatrhám ledacos smíchem	štrych, -u, m.	čára, pruh, pás; zde dvorský štrich značí podvod	Jung IV., 520	z něm. Streich
roste dráčům lichva křivá	lichva, -y, f.	úrok, půjčování peněz na vysoký úrok	MSS 124	všeslov.

V této skupině výrazně převládají slova domácího původu, starší i dobová (*dluh, lichva, požívání, potřeba, psota, služebnost, zmatek, zření*). Srozumitelná jsou i některá další, i když se jedná o přejímky (*banket, requiem, suma*).

Slova latinského původu, tzv. internacionalismy, jsou přítomné ve většině evropských jazyků a souvisí s šířením křesťanství v raném středověku.⁵¹ V analyzovaném textu jsou substantiva, která se dobře začlenila do deklinačního systému češtiny, jen neutra končící na **-ium** byla v sg. nesklonná. Ve zkoumaném textu pak ještě slovo *requiem*, jehož podoba vznikla převzetím akuzativního tvaru prvního slova zádušní modlitby **Requiem aeternam dona eis Domine: pokoj věčný dej jim pane**⁵² (srov. lat. *requies*, f. = klid, odpočinek). Toto slovo si zachovalo svůj původní význam, kdežto slovo *summa* zaznamenalo sémantický posun. Slovo *requiem* použil Lomnický v *Krátkém naučení* pouze jednou, naopak slovo *summa* používal velmi často. Důsledně je skloňuje podle vzoru *žena*, píše je však podle latinského pravopisu (*summa, summae*, f.). Mělo význ. 1. nejvyšší místo, hlavní věc, podstata věci; 2. součet, souhrn. V Lomnického spojení *něco učinil přes summu, z nechtění neb nerozumu* má významový odstín „přes míru“. Slovo *banket*, které se do češtiny dostalo z italštiny přes francouzštinu, si původní význam „hodokvas, hostina“ víceméně zachovalo.⁵³ U Lomnického je i toto slovo zcela začleněno do deklinačního systému: *toho banketu nechválí ...*

Výpůjček z němčiny je zde méně, jsou adaptacemi německých sloves i substantiv. Začal bych slovy dnes již nesrozumitelnými - do této skupiny by patřila slova *glejch, šantroch* a *štrich*. Výpůjčka *glejch*, z něm. substantivizovaného *gleich*, f.,

⁵¹ M. Čechová a kol., *Čeština – řeč a jazyk*. 2., přepracované vyd., ISV, Praha 2000, s. 84.

⁵² J. Holub, S. Lyrer, *Stručný etymologický slovník jazyka českého*. SPN, Praha 1978, s. 415.

⁵³ *Všeobecná encyklopedie Diderot I*. Praha 1999, s. 313.

měla význam „rovnost, shoda, klid“ (srov. Rnhn. glosář, 196). V textu je ve spojení *a skrze svou marnou pejchu, nevyházej ženě z glejchu*. Německé slovo *Streich* má dva významy 1. bodná/sečná rána, poranění, úder, 2. trasa, cesta (Rnhn. glosář, 415). Bylo přejato v podobě *štrich* a ve spojení *dvorským strichem* má přenesený význam a značí „podvodem, podvodně“.

Další skupinu by tvořily přejímky, které jsou i dnes relativně srozumitelné (*cuk, hurt, fortel*), a to díky zapojení těchto slov do frazémů, které navíc respektují části původního významu slova. Slovo *hurt* (lomoz, síla, útok) přežilo dodnes ve frazému *jít na něco zhurta*⁵⁴, tedy silou či s hlukem a podobně je na tom i slovo *cuk* (původně vojenské tažení či útok, ale také pranice), které se zachovalo v úsloví *v cuku letu*⁵⁵, tedy rychle. Slovo *fortel* pak zcela změnilo svůj původní význam známý ze stč. („úskok, lest“) a dnes je vnímáno jako slovo s pozitivní expresivitou (*fortelná práce*), stejně jako něm. slovo *Vorteil*, které značí „výhoda, zisk, přednost“. U Šimona Lomnického jsou zmíněná slova užitá v kontextu: *čekej vždy hurtu na sebe, jako hromobití s nebe; když již právě k cuku půjde, kdo ví, jak kdo tu s kým bude; pakliť je kdo pod fortelem, pro zboží (majetek) tobě přítelem*.

Většina slov označujících názvy dějů, vlastností a stavů byla v analyzovaném textu domácího původu, přičemž některá z nich jsou užívána dodnes (zejména ta s negativními konotacemi), a to jak ve svém původním významu (*lichva, pokrytství, rozšafnost*), tak i s nově získaným posunutým významem, byť po morfologické stránce zůstala stejná (*dětinství, navedení, ostríhání, pohádka, starost, výpověď*). Některá z nich jsou dnes archaismy (např. *příročí*).

První skupinu slov by tedy tvořily výrazy, které nezaznamenaly změnu sémantiky (*zmatek, potřeba, pokrytství, lichva* a snad *dluh*). Patrně nebude náhoda, že všechna tato slova mají více či méně záporné konotace, a i to bude nejspíš důvod, proč zůstala nezměněna. Již bylo uvedeno výše, že zejména slova s negativní expresivitou či konotací mají nejvyšší pravděpodobnost, že se „dožijí“ pozdějších období. Slovo *dluh* by bylo na přechodu mezi touto a následující skupinou (slova se stejnou morfologií, ale jinou sémantikou), neboť původní význam (*závazek, povinnost*) se poněkud zúžil na význam *mít povinnost někomu zaplatit*.

Druhou skupinu by tvořila slova, která mají stejnou nebo velmi podobnou morfologickou stavbu, ale jiný význam než v Lomnického době. Sem by patřila slova

⁵⁴ J. Zaorálek, *Lidová rčení*. Praha 1947, s. 102.

⁵⁵ Tamtéž, s. 657.

starost, pohádka, odpornost, sjití, zření aj. M. Čechová uvádí, že *vedle významu základního, primárního, a významů odvozených, sekundárních, se význam slova v textu obohacuje o významy kontextové nebo situační*.⁵⁶ Během určité doby se tak může kontextový význam natolik „zažít“, že nakonec zcela „vytěsni“ význam původní. Týkalo by se to např. slov *pohádka* (původně hádanka, parabola; dále hádka, spor, disputace; také smyšlenka, nepravda; dnes povídání, rozprávky pro děti), *odpornost* (původně protivení se, dnes něco „hnusného“), *starost* (pův. označovalo i stav = stáří, dnes vlastnost = starost, obava), *obroda* (pův. úroda, hojnost; dnes obnova), *přirození* (původně širší význam: zn. podstata, základ, přirozenost; příroda, přirozená povaha; rod, čeleď; podoba, původ; příbuzenstvo, příbuzenství; narození aj.; v Lomnického textu ve význ. příroda, dnes význam užší). Také slovo *navedení* mělo původně více významů (uvedení na místo; naučení, vychování; přemluvení, návod; u Lomnického je užito ve významu naučení, vychování. Pokud se používá jeden tvar v několika významech (polysémie), může pak velmi snadno dojít k situaci, kdy jeden z mnoha významů převládne a nastane homonymie⁵⁷, která pak podle převládajícího významu toho kterého slova nakonec vyústí ve změnu významu.

Třetí skupinu by tvořila slova, která jsou dnes již zastaralá, a tudíž nesrozumitelná (*bláznomluvení, příročí* „moratorium“, *psota, služebnost, spřež, tluč* „rozdrčené, stlučené obilí“), i když u některých se jejich pravděpodobný význam dá odhadnout na základě příbuznosti morfologické stavby s dnes existujícími slovy, nebo na základě slovotvorné struktury (*služebn - ost*). I zde je skupina slov, která přežila v ustálených rčeních, ať už do dnešní doby (*hříčka přírody, slovní hříčka* = hračka, zábava), nebo do doby nedávno minulé (*vycpat kůži tlučí = nabít někomu*).⁵⁸

Stejně jako u substantiv označujících osoby a věci (konkréta) převládají i u abstrakt slova domácího původu a již staročeská. V analyzovaném textu bylo několik slov německého původu, nicméně ta již jsou začleněna do českého deklinačního systému a jejich cizí původ prozrazuje pouze jejich neslovanská hlásková skladba⁵⁹ (*hurt, fortel, šantroch*). Jediné slovo latinského původu se odlišuje psanou podobou (*summa*), nicméně i u něj je již akuzativní ženská koncovka *-u*, což napovídá, že i toto slovo bylo již začleněno do jazykového systému a odlišovalo se pouze psanou podobou.

⁵⁶ M. Čechová a kol., *Čeština – řeč a jazyk*. 2., přepracované vyd., ISV, Praha 2000, s. 60.

⁵⁷ Tamtéž, s. 60.

⁵⁸ J. Zaorálek, *Lidová rčení*. Praha 1947, s. 363.

⁵⁹ M. Čechová a kol., *Čeština – řeč a jazyk*. 2., přepracované vyd., ISV, Praha 2000, s. 84.

Ostatní slova latinského původu jsou již zcela začleněna do českého deklinačního systému. Stejně je tomu i u slov řeckého a francouzského původu (*mamon(a)*, *fanfárum*, *banket*).

Co se týká významu slov, převládají slova s negativními konotacemi či se zápornou expresivitou zhruba z padesáti procent (*kurva*, *troupa*, *Hekuba*, *hurt*, *fortel*, *lichva*, *dráč*, *korbelář*, *kostkář*, *odpornost*, *šuša*, *špehýř*, *mordýř*, *huba* aj.). Slova neutrální (*panoše*, *máti*, *regent*, *zření*, *obroda*, *navedení*, *spřež* aj.) by se pak vyskytovala zhruba ve čtyřiceti procentech analyzovaných slov a konečně slova s pozitivní konotací by zabírala zhruba deset procent z celého množství analyzovaných substantiv (*rozšafnost*, *příročí* a snad *dětinství*).

4.2.2 Adjektiva

Adjektiva jakožto slovní druh vyjadřují vlastnosti substance a patří spolu s podstatnými jmény, zájmeny a slovesy mezi nejpoužívanější slovní druhy. Na rozdíl od substantiv mají adjektiva schopnost tvořit tvary pro všechny tři rody (i když u měkkých adjektiv je silná homonymie).

Ve svém rozboru se pokusím rozdělit adjektiva na prvotní (neutvořená), dále na utvořená od substantiv vyjadřující nějakou vlastnost a nakonec se zaměřím na adjektiva odvozená od sloves a slovesných tvarů, která chápou vlastnost (jejíž vyjadřování je primární funkcí adjektiv) jako výsledek děje. Z příznakových přídavných jmen vybírám následující slova.

4.2.2.1 Adjektiva primární, neodvozená

Slovo v kontextu	Slovníková podoba	Význam	Pramen	Původ
a protože je v drahé ceně	drahý, á, é	milý, milovaný, zde význ. má vysokou cenu	MSS 54 GSS I. 324	stč.

V analyzovaném textu bylo dohledáno pouze jedno příznakové adjektivum, které bylo primární, tedy neodvozené od jiných slov (srov. rohatý), a to slovo *drahý*, které je všeslovanského původu. Jedná se o adjektivum třírodé, tudíž o slovo, které má vlastní tvary pro všechny tři osoby. Jiná neodvozená přídavná jména, která by zároveň byla i příznaková po stránce sémantické, nebyla v textu nalezena.

4.2.2.2 Adjektiva odvozená, desubstantivní

Tato adjektiva jsou tvořena odvozovacím základem motivujícího slova a rozšířena o sufix, který z nich činí přídavné jméno a přidává významový odstín ke slootovornému základu nově utvořeného slova. Nejběžnějšími formanty utvářejícími adjektiva jsou *-(i)* (typ *hadí*), *-sk(ý)* (typ *bratrský*), *-ov(ý)* (typ *lihový*), *-n(ý)* (typ *žitný*), *-(c)k(ý)* (typ *vesnický*) aj.⁶⁰ V textu *Krátkého naučení mladého hospodáře* bylo příznakových přídavných jmen, která by spadala do této kategorie, již několik - konkrétně pět.

Slovo v kontextu	Slovníková podoba	Význam	Pramen	Původ
jaks proti nim jsou rohatí , zatvrdili se velice	rohatý, á, é	rohatý, špičatý, pyšný	MSS 417	stč.
protož ty nebud' hněvivej , rozumu vždycky užívej	hněvivý, á, é	hněvivý, prchlivý	MSS 67	stč.
nejsou ty řeči klevetný	klevetný, á, é	pomlouvачné	SESJČ 242	stč.
že kdož bývali nebozí	nebohý, á, é	ubozí, nešťastní, zesnulí	MSS 168	stč.
smilstva, také cizoložstva, rufiánského lotrovstva	rufiánský, á, é	kuplířský, smilný	MSS 430 Jung III. 951	stč.

Všechna slova z této skupiny jsou staročeského původu, některá jsou však zastaralá a nesrozumitelná (*rufiánský*) nebo poněkud zastarávající (*klevetný*, *nebohý*). Slovo *rohatý* patří i dnes do obecné slovní zásoby, ale označuje spíše vlastnost věci (přeneseně i čerta), kdežto u Lomnického je adjektivum užito ve smyslu „nepřátelský“. Adjektivum *drahý* mělo už v nejstarší době dva významy, jednak „milý, milovaný“, jednak „drahý, mající velkou cenu“ (srov. ESJČ 125, GSS I. 324). Starobylé adjektivum *nebohý* mělo již ve stč. význam „ubohý, nešťastný“, ale také „zesnulý“ (GSS II. 67 a 68); od *nebohý* se pak tvořily názvy nositelů vlastnosti *nebožec*, *nebožek*, *nebožčík*, *nebožtík*, *nebožička*, *nebožka*. V Lomnického textu je adjektivum *nebohý* užito ve významu „nešťastný“. Ze slootovorného hlediska jde o adjektiva jakostní, kvalitativní (*hněvivý*, *klevetný*, *nebohý*, *rohatý*) a o adjektiva relační, druhově přivlastňovací (*rufiánský*). Všechna mají v textu význam hodnotící.

⁶⁰ M. Čechová a kol., *Čeština – řeč a jazyk*. 2., přepracované vyd., ISV, Praha 2000, s. 127 - 128.

4.2.2.3 Adjektiva odvozená, deverbativní, vyjadřující vlastnost jako výsledek děje

Deverbativních adjektiv bylo v textu dohledáno největší množství - je to pravděpodobně způsobeno tím, že přídavná jména odvozená od sloves zahrnují všechny možné vlastnosti, od relativně stálé vlastnosti substance přes potenciální zasažení dějem (či jeho vykonávání) po přídavná jména účelová. V analyzovaném textu jich bylo nalezeno celkem deset.

Slovo v kontextu	Slovníková podoba	Význam	Pramen	Původ
jsi v rodu nepodařilý	nepodařilý, á, é	nezdárný	GSS II. 581	stč.
upřímně se v tom chovati, převrhých se vystříhati	převrhlý, á, é	nešlechetný, zlý, ničemný	Jung III. 534	stč.
jistě věc truchlá , žalostná	truchlý, á, é	truchlivý, smutný	MSS 518	stč.
majíc srdce zakatilé	zakatilý, á, é	nemilosrdný, katovský	Jung V. 476	stč.
kdož má srdce urputilé , tvrdé a tak urputilé	úrputný, á, é urputný, á, é	urputné, zavilé, zběsilé	MSS 543	stč.
z kurvy synu zparchantilý	zparchantilý, á, é	zkažený, zvrhlý, degenerovaný	MSS 667 zpanchartilý, zpankartilý	stč.
když sám nejsi svědom sebe	svědomý, á, é	známý, znalý, povědomý	MSS 491	stč.
neb také kůň cvičný mnohý, ne vždy skočí, jak kdo hlesne	cvičný, á, é	vycvičený, cvičený, způsobilý	Jung I. 254	stč.
v strhaných šatech	strhaný, á, é	odřený, poškozený odíráním	ESSČ (VW) Jung. IV. 347	stč.
toužení za nejednostejné štěstí při všelijakém obchodu	jednostajný, á, é nejednostejný, á, é	zcela shodný; těž stálý, neproměnný; s druhým neshodný, zde nestálý , proměnlivý	MSS 86 Jung I. 591	stč.

I v této skupině slov jsou pouze slova staročeského původu. Analyzovaná adjektiva by se pak dala rozdělit zhruba do dvou větších skupin, a to na adjektiva vzniklá z participia l-ového, která vyjadřují vlastnost jako výsledek děje, tzv. rezultativní aktivní (*nepodařilý, převrhlý, truchlý, urputilý, zakatilý, zparchantilý*), dále na adjektiva z participia n-ového, vyjadřující vlastnost jako výsledek zasažení

dějem, tzv. rezultativní pasivní (*cvičný, strhaný*). Tvar *cvičný* však plně neodpovídá vyjadřovanému obsahu, měl by mít podobu *cvičený*. Adjektivum *svědom(j)* vzniklo z participia přítomného trpného. K archaismům dnes patří téměř všechna tato adjektiva, byť některá jsou jen mírně pozměněna (např. *truchlý*>*truchlivý, urputilý*>*zarputilý*, trvá staré *urputný*), některá více (*nepodařilý*>*nezdárný*). Jiná v původním významu úplně vyšla z užívání, jako *převrhlý* (užívá se „zkažený, zvrácený“), *zakatilý* (známe jen sloveso *rozkatit se*). K částečné změně sémantiky došlo u slova *cvičný*, které v textu má význam *cvičený*, kdežto v současnosti by bylo chápáno jako „tréningový“ (vyjadřuje tedy vlastnost substance, na které se něco cvičí). Podobně je tomu u slova *strhaný*, které je zde ve významu odřený či poškozený odíráním, zatímco dnes nese význam „odstraněný směrem dolů“ a zároveň také „udřený, zničený“. Přenesený (sekundární) význam slova *převrhlý* „zlý, ničemný“ zanikl, zůstal jen primární význam „převržený, poražený“. Adjektivum *nejednostejný* (v textu „nestálý“) vzniklo předponovým tvořením od *jednostejný*<*jednostajný* (základovým slovesem bylo *státi* = trvat, srov. ESJČ, 576). Jeho dnešní význam je zúžený na „zcela stejný, jednotvárný, monotónní“ (SSJČ II, 221). Z tvaroslovného hlediska je zajímavý jmenný tvar *svědom*, který zde figuruje ve významu „být si vědom sám sebe“ nebo snad ještě přesněji „hlídat se“ a který se dnes již nepoužívá (respektive používá bez prefixu ve vazbě „být si vědom něčeho“). Tento tvar je v celém *Krátkém naučení* použit pouze jednou.

V textu užitá adjektiva slouží opět k hodnocení osob, věcí, jevů. Mnohá z nich jsou expresivně zabarvená, mají zápornou expresivitu (*zparchantilý*), nebo alespoň velmi negativní konotace (*zakatilý, truchlý, urputilý, nepodařilý*), čímž by se potvrdil jev vyzorovaný u zkoumaných substantiv, že slova s negativní expresivitou a významem přežívají ve slovní zásobě déle.

Na rozdíl od substantiv se u analyzovaných adjektiv vyskytovala pouze slova staročeská, ačkoli jsou některá odvozena od cizích výpůjček (*rufián - rufiánský*). Co do významu slov, zhruba v devadesáti procentech převládají slova s negativními významy (*drahý, hněvivý, klevetný, nepodařilý, převrhlý, strhaný, rohatý, rufiánský, truchlý, urputilý, zakatilý*) či slova přímo se zápornou expresivitou (*zparchantilý*). O příznakových adjektivech ve zkoumaném textu lze říct, že se jedná o podobný jev, který byl zaznamenán u substantiv: slova s negativním významem jednak ve slovní zásobě přežívají relativně dlouho (spolu se slovy patřícími do jádra slovní zásoby a se slovy označujícími předměty každodenní potřeby, běžné vlastnosti či obvyklé činnosti),

jednak se často stávají motivujícími slovy a vytvářejí řadu odvozenin s podobným významem. Některé z odvozenin se užívají dodnes.

Adjektiv s konotací či významem neutrálním bylo dohledáno velmi málo, pouze tři (*nebohý, cvičný, nejednostejný*). Některá slova s původně zápornou konotací (*strhaný, převrhlý, rohatý*) jsou dnes vnímána jako výrazy stylisticky neutrální.

4.2.3 Slovesa

Slovesa jsou slovním druhem majícím dějový příznak, který tvoří podstatu onomaziologické kategorie jako slovního druhu. Dějový příznak může mít charakter činnosti (stálé, obvyklé, či příležitostné), jednorázového aktu, stavu trvajících v čase nebo změny tohoto stavu v čase. Tato slovesa mohou být jednak primární (neutvořená), jako jsou slova *spát, jíst, nést*, nebo mohou být odvozena buďto z jiného slovesa, nebo z jiného slovního druhu (ze substantiv, z citoslovcí aj.)⁶¹.

V této části bych se zaměřil jednak na dělení sloves podle tříd a na jejich přesuny z jedné třídy do druhé, dále pak na význam jednotlivých sloves a na případné změny jejich sémantiky. V neposlední řadě pak na expresivitu či konotace jednotlivých výrazů a na jejich posuny.

4.2.3.1 Slovesa I. třídy

První slovesná třída obsahuje kmenotvornou příponu *-e-* (vzory *nese, bere, maže, peče, umře*) a jedná se o nejstarší slovesnou třídu. Slovesa v ní obsažená jsou proto nejstarší a vzhledem k historickému vývoji češtiny mají také nejvíce odchylek. Tato slovesná třída je již dnes neproduktivní⁶². Byla dohledána čtyři sémanticky (a částečně i morfologicky) příznaková slovesa.

Slovo v kontextu	Slovníková podoba	Význam	Pramen	Původ
za moudrého projdeš	projít, -jdu, -jdeš	obstát, proniknout, osvědčit se, prodělat, projít	MSS 366	stč.
zhola nic nepomohou	spomoci, -u, -óžeš	pomoci	MSS 470	stč.
budeš břísti přede mnou	břísti, bředu, -eš	brodit se	Jung I. 178	stč.
než meceš kličky každému	metati, mecu, meceš	házet, vrhat	Jung II. 411	stč.

⁶¹ M. Čechová a kol., *Čeština – řeč a jazyk*. 2., přepracované vyd., ISV, Praha 2000, s. 135.

⁶² Tamtéž, s. 228.

Všechna dohledaná, z hlediska sémantiky příznaková slova, byla staročeského původu. Podobně jako u podstatných a přídavných jmen by se i zde dala slova rozdělit do tří kategorií; na slova s morfologickou podobou shodnou s jiným dnešním slovem, ale s jiným významem, pak na slova, která mají morfologickou stavbu podobnou těm dnešním, ale v dohledané podobě již dnes neexistují, a pak na slova dnes již archaická a nesrozumitelná.

Do první skupiny by patřilo sloveso *projíti*, které zde má kromě vyjadřování pohybu přenesený význam „obstát, osvědčit se, prodělat“. Podobný význam zůstal zachován v ustálených rčeních (*projít zkouškou, projít vším*). Toto sloveso si zachovalo svou třídu (kmenotvorná přípona *-e-*) a z hlediska expresivity či konotací by patřilo mezi slova sémanticky bezpříznaková, neutrální.

Do druhé skupiny, tedy mezi slovesa s podobnou morfologickou stavbou, jakou mají některá dnešní slova, by patřilo sloveso *spomoci*. Sloveso *spomoci* nemá dnes prefix *s-*, jinak si zachovalo význam (pomoci), slovesnou třídu (I. třída, vzor *peče*) i sémantickou neutralitu, která může být „vychýlena“ kontextem (*pomoci někomu z bryndy* vs. *pomoci někomu do hrobu*).

Třetí skupinu (konkrétně některými tvary) by tvořila slovesa *břísti* a *metati*. Obě tato slovesa prošla komplikovaným vývojem - u *břísti* došlo k přesunu od sloves I. třídy ke slovesům IV. třídy (*brodí se, brodit se*). Kromě dnešního *brodit se* patřícího do IV. třídy funguje ještě sloveso *-břednout*, (*zabřednout, vybřednout*), které je ve II. třídě (vzor, *tiskne*)⁶³. Po sémantické stránce slovo zůstalo vlastně zachováno, ale po stránce formální prošlo výraznými změnami. Podobně je na tom slovo *metati* „házet, vrhat“. V tomto významu přešlo do V. třídy pod vzor *dělá* a má tvary *metám, metáš* (*metat kozelce*). Původní tvary podle *mazati, mažu, mažeš*, zanikly. Jako iterativní protějšek k *mésti* se může tvar *metati* objevovat ve významu *uklízet, zametat*, ale významově s původním *metati* nesouvisí. Z hlediska expresivity by sloveso v původním významu patřilo mezi slova neutrální, zde ovšem užitá v negativní souvislosti *metat někomu kličky - okliky*⁶⁴ - má význam „házet klacky pod nohy“.

⁶³ M.Čechová a kol., *Čeština – řeč a jazyk*. 2., přepracované vyd., ISV, Praha 2000, s. 106.

⁶⁴ J. Holub - S. Lyer, *Stručný etymologický slovník jazyka českého*. SPN, Praha 1968, s. 243.

4.2.3.2 Slovesa II. třídy

Druhá slovesná třída zahrnuje všechna slovesa s kmenotvornou příponou **-ne-** (vzory *tiskne, mine, začne*). Zajímavá byla ze sémantického a morfologického hlediska celkem tři slovesa.

Slovo v kontextu	Slovníková podoba	Význam	Pramen	Původ
(babka) oslepne, také ohlechne, naposledy potom zdechne	zdechnúti, -nu,- neš	vypustit duši, zemřít, zhynout	MSS 648	stč.
na tom přestaneš	prěstati, -nu, -neš	ustat v pohybu, zaniknout, skončit	MSS 387	stč.
až mu s ní jídlo ostydne	ostydnúti, -nu,-neš	zprotivit se, znechutit se	MSS 274	stč.

I zde by všechna analyzovaná slovesa patřila do staročeské slovní zásoby. Také by v této skupině platilo dělení na slova dnes srozumitelná, tj. mající stejnou podobu i význam (*zdechnúti, přestati*) a na slovesa mající podobnou morfologickou strukturu jako dnes, ale jiný význam (*ostydnúti*).

Sloveso *zdechnúti* se zachovalo do dnešních dnů (proběhly v něm samozřejmě hláskoslovné změny, konkrétně diftongizace **ú** > **ou**, ztratilo náslovnou souhlásku předpony **vz-**, původně *vzdechnúti*) přibližně ve stejném významu, který mělo v Lomnického době, totiž *zemřít, zhynout* a zachovalo si i příslušnost do své třídy. Ale nastal zde sémantický posun, od původního neutrálního významu ke zhoršujícímu, pejorativnímu, silně expresivnímu, pokud se užije o člověku. Užití výrazu *zdechnout* je dnes vyhrazeno pouze pro exitus zvířat. Do první skupiny by dále patřilo sloveso *prěstati*. Sloveso se nezměnilo ani po stránce významové (*préstati s něčím*) a zachovalo si i svou původní druhou slovesnou třídu. Co do expresivity se jedná o slovo neutrální, které je v textu *Krátkého naučení* použito v neutrálním významu ve spojení: *Na tom jestliže přestaneš, hojného štěstí dostaneš*⁶⁵ ve smyslu „budeš-li se toho držet“.

Do druhé skupiny, tedy mezi slova, která mají podobnou morfologickou strukturu jako dnešní slova, ale jiný význam, by patřilo sloveso *ostydnúti*, které zachovalo původní slovesnou třídu, došlo u něj jen k diftongizaci **ú** > **ou**. Sloveso *ostydnúti* (zprotivit se, znechutit se) se dnes v tomto významu nepoužívá, ani jeho formální podoba, ale ve slovní zásobě existuje sloveso *(vy)stydnout*, které má význam

⁶⁵ Šimon Lomnický z Budče, *Krátké naučení mladému hospodáři*, Praha 1862, s. 62.

„ztratit teplo“. Aplikujeme-li tento význam na dříve teplý pokrm, dostaneme se velmi blízko pravděpodobnému původnímu významu slova. Došlo tedy u něj pouze k výměně prefixu. Jedná se o neutrální výraz bez výrazné expresivity, možná s mírně zápornou konotací.

Na rozdíl od I. třídy nedošlo u zkoumaných slov II. třídy k žádným změnám kmenotvorných přípon a slovesa si tak zachovala svou původní třídu.

4.2.3.3 Slovesa III. třídy

Slovesa této třídy mají kmenotvornou příponu **-je-** (vzory *kryje*, *kupuje*). Slovesa typu *kupovati* buď vytvářejí iterativní protějšky ke slovesům jiných tříd, jako *zavozovati*, *okazovati*, nebo jsou to adaptované přejímky z cizích jazyků, zde pouze z němčiny, jako *bulíkovati*, *frejovati*, *ladovati*, *troštovati*, *šanovati*. Sémanticky či morfologicky příznakových sloves bylo nalezeno celkem osm.

Slovo v kontextu	Slovníková podoba	Význam	Pramen	Původ
zle hospodářství spravuje, sebe i své zavozuje	zavozovati, -uju, -uješ	zavádět, uvádět se (v omyl), přeneseně škodit si	MSS 643	stč.
necht' se jak chtí okazují	okazovati, -uju, -uješ	ukazovat, stavět před oči	MSS 257	stč.
abych já také frejoval a mladé paní miloval	frejovati, -uju, -uješ	mlíkovat se, namlouvat si, chodit na zálety	Jung I. 553	stč. < něm.
jen se darmo bulíkuješ	bulíkovati, -uju, -uješ	bulík = malý vůl; přeneseně klamat se	Jung I. 203	stč. < něm.
obilíčko zadražují, (...) v něm ladují	ladovati, -uju, -uješ	kupovat obilí na zisk	Jung II. 254	stč. < něm.
ty pak, kdož tak zle tlachnuješ , něco špinavě šprýmuješ	tlachnovati, -uju, -uješ	žvanit, tlachat (tlachna)	MSS 513	stč.
aniž ty se tímto troštuj	troštovati, -uju, -uješ	těšit (se), utěšovat (se)	MSS 517	stč. < něm.
jí hled' šanovati	šanovati, -uju, -uješ	šetřit (někoho), mít ohled	MSS 496	stč. < něm.
leda žvali a tlachali bude ctěn, také milován a náležitě šetřován	žvátí, žuju, -eš šetřiti, -řu, -říš	žvanit, tlachat pozorovat, hledět na někoho	MSS 690 MSS 500	stč. stč.

Zde se nabízí více možností dělení sloves. Za prvé by bylo možno slovesa rozdělit z hlediska původu, neboť i když jsou všechna již staročeská, u některých z nich se dá z hlediska jejich hláskové stavby rozpoznat původ v němčině: *bulíkovat* je

adaptováno z něm. substantiva *Bulle*⁶⁶ - „volek“ ve významu „balamutit, šidit, klamat“⁶⁷; *frejovat* z něm. *freien* - namlouvat si, ucházet se; *ladovati* z něm. *laden* (původně nakládat GSS 199, později význam pozměněn, srov. Jung II., 254), *šanovat* z něm. *schonen* - šetřit⁶⁸, *troštovat* z něm. *trösten* či *Trost* - útěcha, naděje⁶⁹); zbylá by pak byla nepřejatá domácího původu.

Druhé možné dělení by bylo na slovesa s podobnou morfologickou stavbou, jako mají slovesa dnešní (*okazovati*, *bulíkovati*, *ladovati*, *tlachnovati*) a srozumitelná, dále pak na slovesa dnes archaická a nesrozumitelná (*zavozovati*, *frejovati*, *trošovati*, *šanovati*, *žvátí*). Slovesa budu analyzovat podle druhého dělení.

Sloveso *okazovat* (ve významu *ukazovat*, *stavět před oči*) by dnes bylo zachováno ve stejném významu, ale v jiné podobě; došlo k výměně prefixu *o-* > *u-*. Stojí za zmínku, že v obecné češtině a v nářečích přetrval imperativ 2. osoby sg. ve tvaru *vokaž!*; má patrně přímý původ ve slovese *okázati*. V Lomnického textu by se jednalo o stylově neutrální slovo bez pozitivních či negativních konotací.

Sloveso *bulíkovat* dnes funguje spíše s různými předponami, např. *nabulíkovat*, a doznalo drobného sémantického posunu od původního významu. Původní význam „balamutit, šidit“ se posunul k dnešnímu, který je spíše „namluvit“ (někomu něco). Substantivní výraz *bulík* je součástí frazému *věšet někomu na nos bulíky* (má stejnou sémantiku jako sloveso *bulíkovat*). Toto sloveso má negativní expresivitu a hlavně negativní souvislosti. Dostí podobná situace by pak byla u slovesa *ladovat*. Známe je z literatury a vojenských písní v podobě *ládovat*, nikoli však ve formě *ladovat*. Původní význam přejímky byl „nakládat“, později nabylo sloveso *ladovati* významu „kupovat obilí na zisk“, nastal tedy posun zhoršující. V *Krátkém naučení* je výraz *ladovat* použit v záporném kontextu: ... *obilíčko zadražují, téměř všickni v něm ladují, za hotové neprodají (...) jen aby dráže prodali ...*⁷⁰. Třebaže pravděpodobně nemělo zápornou expresivitu, nebylo nejspíše ani vnímáno nijak pozitivně, uvážíme-li, že v Lomnického době byla jediným zdrojem obživy dobře obdělávaná půda.

Posledním slovesem této skupiny je *tlachnovati* (*žvanit*, *tlachat*), u kterého došlo ke změnám v kořenu i ve kmeni, má jinou kmenotvornou příponu (*tlachn-ova-t* - *tlach-a-t*). Vzniklo tak nové sloveso, které si však zachovalo svou silnou negativní

⁶⁶ J. Holub - S. Lyer, *Stručný etymologický slovník jazyka českého*. SPN, Praha 1968, s. 108.

⁶⁷ J. Zaorálek, *Lidová rčení*. Praha 1947, s. 24.

⁶⁸ J. Holub - S. Lyer, *Stručný etymologický slovník jazyka českého*. SPN, Praha 1968, s. 464.

⁶⁹ Tamtéž, s. 491.

⁷⁰ Šimon Lomnický z Budče, *Krátké naučení mladému hospodáři*. Praha 1862, s. 32.

expresivitu. Jako sloveso s negativním příznakem je užito i Lomnickým v *Krátkém naučení*.

Druhá skupina sloves by byla z dnešního pohledu nesrozumitelná, archaická. Jako první bych uvedl sloveso *zavozovati se* (*uvádět se v omyl, škodit si, přeneseně snad i překážet si v něčem*), které se dnes již nepoužívá a které bylo Lomnickým užito v negativních souvislostech (srov. i *zavazadlo* = původně „překážka“ od *zavazeti*⁷¹). Druhým archaismem by bylo sloveso *frejovati*, které se dnes již nepoužívá. Jeho „pohrobkem“ by bylo deverbativní substantivum *frej*, ustrnulé ve rčení „chodit na freje“, tedy na zálety. Třetím slovesem z této skupiny je *troštovat se* (těšit se, utěšovat se), které již dnes není součástí české slovní zásoby a nezachovalo se ani v ustálených rčeních. Lomnický je užívá jako neutrální výraz. Posledním by pak bylo sloveso *šanovati* (šetřit někoho, mít ohled), rovněž archaické, které se dnes vyskytuje ve velmi vzácně užívaném spojení *nešanut mě* (nešetři mě). U Lomnického to bylo slovo neutrální, ovšem s pozitivní konotací.

Trochu komplikovanější je situace u slovesa *žvátí*, které v této podobě dnes již neexistuje. Toto sloveso souvisí se *žvýkati*, přeneseně značícím „hloupě a mnoho mluvit“, jinak také frazeologicky *mlít pantem*.⁷² Prézentní tvary *žuju, žuješ*, ani infinitiv *žvátí se* nedochovaly, ale vznikala řada expresivních odvozenin k základu *žva-* nebo *žvý-* (srov. ESJČ 732). Sloveso *žvátí* patřilo mezi slova s negativní expresivitou.

Slovesa III. třídy tvoří zatím nejpočetnější skupinu analyzovaných slov; velká část jich je dnes nesrozumitelná. Četnost dnes již nesrozumitelných výrazů pramení pravděpodobně z toho, že většina přejatých sloves se adaptuje pomocí přípony *-ova-* (srov. dnešní *googluje, chatuje* ve smyslu elektronické komunikace, *mailuje*) a že se slovesa této třídy velmi rychle obohacují o nové lexikální jednotky.

4.2.3.4 Slovesa IV. třídy

Slovesa IV. třídy mají kmenotvornou příponu *-t-* (vzory *prosí, trpí, sází*). Z analyzovaných sloves tvoří vůbec největší skupinu.

⁷¹ J. Holub - S. Lyer, *Stručný etymologický slovník jazyka českého*. SPN, Praha 1968, s. 517.

⁷² Tamtéž, s. 525.

Slovo v kontextu	Slovníková podoba	Význam	Pramen	Původ
neb jest-li že co vypleštíš , hnedky řekne, že ty třeštíš	pleščiti, -šču, -ščíš zde vypleštiti	plesknout, uhodit vyplesknout	MSS 304	stč.
hned mu tím oči zapleští	zapeščiti, -šču, -ščíš	zaplesknout, zamazat	MSS 634	stč.
svědomí svého nezprzníš	przdniiti, -ždňu, -zdniš przniti, przním, -íš	prznit, špinit, hanobit	MSS 375 ESSČ 401	stč.
mstítí se, křivdu číniti, ukrutenství provoditi	provoditi, -zu, -díš	provádět, provést, dělat, konat	MSS 373	stč.
nemohouc ani patřiti , na toho nikdy vesele	patřiti, -třu, -íš	hledět, vnímat, pozorovat, opatrovat	MSS 296	stč.
neb cnost' pod štěstí nesluší	slušetí, -ěju, -šieš	nepatří, nepřísluší	MSS 456	stč.
shání, lichví , shromažďuje	lichviti, -vu, -víš	lichvaří	MSS 124	stč.
hubu také hnedky uruč , pod pokutou přísně poruč	uručiti se, -ču, -číš	zavázat koho, ujistit sobě	Jung IV. 781	stč.
leč tu, když se v blátě kálí	káleti, -eju, -ěš	špiniti, poskvrniti	Jung II. 13 GSS II 12	stč.
neb na něj vždy mají zření, jak by ho kde podskočili	podskočiti, -ču, -číš	skočit pod někoho, podskokem chytit; přepadnout	MSS 316	stč.
bys upadl, neurazíš se	neurazíš se, -žu, -zíš se	ublížit, uškodit, poranit	MSS 542, Jung IV. 776	stč.
an by nevím co svábili , i skálu by ulomili	svábiti, -u, -íš	vábit dolů, vábit na scestí, přivábit	Jung IV. 382	stč.
nesměla mu se skartiti , na nevěru pomysliti		zvrhnout se, zkazit se, změnit se	Jung IV. 99	stč.

Všechna analyzovaná slova jsou staročeského původu, i když je možné, že některá z nich jsou možná starší výpůjčky z jiných jazyků (*skartiti*). Z hláskoslovného hlediska je zajímavé, že se většina slov v Lomnického textu již odlišuje svou podobou od podoby slovníkové, tj. že se v *Krátkém naučení mladému hospodáři* vyskytují již jen disimilované tvary souhláskových skupin *šč* > *št'*, *št'* > *št* a *žd'ž* > *žd'* (*zapleštiti*, *vypelštiti*, *przniti* - *przním*). Tato změna se začala objevovat v Čechách koncem 14. století, během století 15. už jsou nedisimilované tvary na ústupu a konečně

v 16. věku už se objevují tyto konsonantické skupiny⁷³. Slovesa IV. třídy by se dala rozdělit do čtyř skupin – na slova se stejnou morfologickou stavbou i sémantikou, byť již částečně archaizovaná, dále na slova, která mají stejnou morfologickou stavbu, ale jinou sémantiku, následně na slova s podobnou morfologickou formou a s podobnou sémantikou a pak na slova archaická, dnes již nesrozumitelná.

První skupinu by tvořilo samotné sloveso *przdniti* (*prznit*, *špinit*, *hanobit*), které je sice dnes již příznakové z hlediska knižnosti, ale je stále zcela srozumitelné. Jedná se o slovo se silnou negativní expresivitou, zachované dodnes v nářečích (*brýzgat* = kálet)⁷⁴, které má velmi silnou negativní konotaci (*prznit někoho* = *pošpinit*, přeneseně *ublížit*).

Do druhé skupiny, tj. do sloves se stejnou morfologií, ale s jiným významem by patřila slova (*slušet* a *uraziti se*). Sloveso *slušet* mělo v Lomnického době význam „patřit, příslušet“, nicméně dnešní význam by byl spíše ten, že někomu sluší něco ve smyslu nějakého doplňku. Pokud má sloveso předponu, význam „patřit“ je náležitý (srov. *příslušet*). Ze stylistického hlediska by se jednalo o slovo neutrální, stylově bezpříznakové a bez negativních či pozitivních konotací.

Sloveso *uraziti se* se dochovalo dodnes v téměř identické podobě (pomineme-li ztrátu jotace *šě* > *se*), ale zcela změnilo svůj význam. Z původního (ublížit si, poranit se) posunulo se sémanticky k popisu výsledku děje (*je uražený*, *uráží se*) ve významu „je naštvaný“. U tohoto slovesa tak došlo k sémantickému posunu od výrazu neutrálního k výrazu sice rovněž neutrálnímu, ale s negativní konotací.

Do třetí skupiny, tj. mezi slovesa s podobnou morfologickou stavbou a s podobnou sémantikou, by patřila slova *provoditi*, *patřiti*, *ručiti*, *káleti*, *podskočiti* a *šetřiti*, která doznala prefixálních změn, nebo se stala základovými slovy pro některá současná slovesa. To by byl případ slovesa *káleti*, které jako takové již dnes neexistuje, ale z kterého vzniklo příponou *-iště* deverbativní substantivum *kaliště* (tedy místo, kde se ukládá kal, špína). Lomnický užil slovesa s negativní konotací (...*když se v blátě kálí*...) ⁷⁵.

Sloveso *provoditi* (prováděti, konat) zůstalo dodnes zachováno, ale bylo nahrazeno iterativem *prováděti*, přičemž si zachovalo svůj původní význam (*dělat*, *konat*). Toto sloveso je stylově neutrální, bez expresivity, ale s proměnlivou konotací,

⁷³ A. Lamprecht, *Historická mluvnice češtiny*. Praha 1986, s. 125.

⁷⁴ J. Holub - S.Lyer, *Stručný etymologický slovník jazyka českého*. SPN, Praha 1968, s. 401.

⁷⁵ Šimon Lomnický z Budče, *Krátké naučení mladému hospodáři*. Praha 1862, s. 149.

jejíž plný smysl se projeví až podle kontextu (srov. provádět něco někomu vs. provádět někoho někudy). Lomnickým je také jako „proměnlivé“ používáno: ...*ukrutenství provoditi*...⁷⁶, ale jinde ...*neb což jazyk tak provodí, to všecko jen duši škodí*...⁷⁷. Na druhou stranu je možno uvést sloveso *provoditi* ve spojení s prefixem *do-*, které se rovněž užívá dodnes, ale jehož význam je „dovést někoho někam jako průvodce“.

Velmi podobné je to u slovesa *patřiti*. První „varianta“ tohoto výrazu by měla stejnou morfologickou stavbu, ale zcela jinou sémantiku (*patřiti někam* = náležet někam), ta je dnes stylově neutrální, bez negativních konotací. Sloveso je však v textu *Krátkého naučení mladému hospodáři* užíváno ve významu „hledět, vnímat, pozorovat“ (srov. *opatrný*)⁷⁸, dnes jde již o archaismus (*popatřit někam*). V tomto významu zůstalo sloveso zachováno, ale změnila se mu morfologická stavba připojením prefixu *s-* (*spatřit* = zpozorovat), čímž vznikl již částečně knižní výraz *spatřit (něco, někoho)*. Ve všech případech by se pak jednalo o slovo stylově neutrální nemající ani zápornou ani pozitivní expresivitu, ani nějaké výrazné konotace.

Sloveso *ručiti* má poměrně složitý a komplikovaný vývoj. Primárně je odvozeno od praslovanského výrazu „ruka“ a má význam „*rukou dáním ujistit*“⁷⁹. Díky svému stáří a hlavně asi i velmi častému používání vznikla od tohoto slovesa celá řada dalších odvozenin (*ručitel, poručit, poručník* aj.). Lomnického výraz *uruč* by měl nejbližší synonymum ve výrazu *zadrž, zdrž, možná ohlídej; ... hubu také hnedky uruč, pod pokoutou přísně poruč ...*⁸⁰. Výraz *poruč* by pak byl z hlediska sémantiky nepříznačový, ale souvisel by se slovesem *ručiti* (*poručit* = dát někomu do rukou vzkaz, rozkaz, odkaz, svěřit mu to)⁸¹. Výraz *uruč* je v Lomnického textu imperativ 2. os. sg. od slovesa *uručiti*; Prefix *u-* by byl dnes již příznačový z archaického hlediska, ale odvozeniny s jinými prefixy se běžně vyskytují i v dnešní slovní zásobě (*poručit, zaručit, doručit*). V textu získalo expresivitu sloveso *poručit* (srov. *poručit hubě* vs. *poručit čeládce*).

Sloveso *podskočiti* má už ve stč. význam „skočit pod někoho“, přeneseně „podvést“ a v dané morfologické podobě je to archaismus. Je tvořeno prefixem *pod-* a slovesem *skočit*, které je dnes součástí běžné slovní zásoby. Jedná se o tvar, který se dnes již nepoužívá, ale samotné sloveso *skočit* tvoří s prefixy další odvozeniny

⁷⁶ Šimon Lomnický z Budče, *Krátké naučení mladému hospodáři*. Praha 1862, s. 39.

⁷⁷ Tamtéž, s. 102.

⁷⁸ J. Holub - S. Lyer, *Stručný etymologický slovník jazyka českého*. SPN, Praha 1968, s. 363.

⁷⁹ Tamtéž, s. 425.

⁸⁰ Šimon Lomnický z Budče, *Krátké naučení mladému hospodáři*. Praha 1862, s. 16.

⁸¹ J. Holub - S. Lyer, *Stručný etymologický slovník jazyka českého*. SPN, Praha 1968, s. 425.

(*přeskočit, zaskočit, vyskočit*). Morfologická stavba zůstala víceméně zachována, přičemž přesný význam se odvíjí podle použitého prefixu. U Lomnického je toto slovo v textu formou neutrální, ale má výrazně zápornou konotaci (*podvádět někoho*).

Do poslední, čtvrté skupiny patří slovesa archaická a dnes nesrozumitelná (*pleštiti, lichviti, svábiti a skartiti se*).

Sloveso *pleštiti* (*zapleštit, vypleštit*) je dnes již archaismem majícím význam *plesknout* tj. *udeřit*. Na druhou stranu samo dalo vzniknout slovesu, které se přesunulo ke II. slovesné třídě, vz. *tiskne*. Jednalo by se o expresivní (mírně záporný) výraz se silnou negativní konotací (něco/někoho plesknout). Taková jsou i obě slovesa užitá Lomnickým *vypleštiti, zapleštiti* s významy „vyplesknout, něco neomaleného říci“ a „zaplesknout, zamazat tím někomu ústa“.

Druhým dnes již archaickým slovesem je *lichviti* (ve významu *lichvářit*). Toto sloveso je odvozeno od podstatného jména *lichva*. Tento výraz patrně patřil mezi silně expresivní výrazy (lichva byla podle středověké a raně novověké morálky jeden z nejtěžších hříchů, neboť prostředky nebyly získávány „v potu tváře“, a navíc byli často finančně vysáváni lidé velmi chudí) a měl velmi negativní konotaci.

Sloveso *svábiti* mělo význam „vábit na scesti“, přeneseně *svádět* by dnes v jistém spojení patřilo rovněž mezi archaismy; bylo by mezi neutrálními výrazy s negativní konotací (*svádět na scesti*). Jako poslední z této skupiny bych uvedl sloveso *skartiti se*, mající význam „zvrhnout se či zkazit se“; jednalo by se o archaismus se zápornou expresivitou a s negativní konotací.

4.2.3.5 Slovesa V. třídy

Tato slovesná třída má v přítomném kmeni příponu **-á-**, v infinitivním pak **-a-** a jediný vzor *dělá*. Patří sem slovesa opětovací, iterativní protějšky dokonavých sloves, např. *obmeškávati* k *obmeškati*, *přepýchati* – k *přepychnouti*, *ofukati se* k *ofuknutí se*, *ofouknouti se* (Jungmann II., 887 uvádí vedle *ofukati se* i *ofukovati se*) aj.

Slovo v kontextu	Slovníková podoba	Význam	Pramen	Původ
své dobré obmeškávati a věku ukracovati	obmeškávati, -aju, -áš	zpozdit se, zmeškat	MSS 232	stč.
nehonos se a nepřepýchej , vší nádhernosti zanechej	přepýchati, -aju, -áš	přehánět pýchu, pyšnit se	Jung I. 669 MSS 412	stč.

ještě se na tě ofuká, dobře ti k tomu přikuká	přikukati, -aju, -áš	kukat, zde ve významu namluvit, nakukat	GSS (VW)	stč.
ještě se na tě ofuká	ofúkati sě, -aju, -áš	osopovat se	MSS 251 Jung II. 888	stč.

U této slovesné třídy byla v textu z hlediska morfologické stavby či z hlediska sémantiky příznaková pouze čtyři slovesa, přičemž všechna jsou staročeského původu. Slovesa V. třídy by se dala rozdělit do dvou skupin, a to na slovesa s podobnou morfologickou stavbou i sémantikou, jako mají dnešní (*obmeškávati, přikukati*), a na slova archaická, dnes již nesrozumitelná (*přepýchat, ofúkati se*).

Nezařazujeme sem sloveso *chybati* (s význ. „mýlit se, pochybovat“), protože jde v kontextu patrně o chybu v tisku. Smysl celého spojení je jiný (*jsa z toho zdráv jako ryba, všeliká ho nemoc chybá* - ve významu „chybí, mine“).

Druhé po stránce morfologie příznakové slovo je *obmeškávati* (*zpozdit se, zmeškat*), které se v podobě s prefixem **ob-** dnes již také nevyskytuje, a proto tento jeho tvar patří mezi archaické tvary. S použitím jiných prefixů (**z-**, **za-**, **pro-**) vznikla slovesa *zameškat, zmeškat, promeškat* a k nim sekundární imperfektiva (*zameškávat atd.*). V textu *Krátkého naučení* je sloveso *obmeškávati* užito jako neutrální výraz ovšem s negativní konotací ... *své dobré obmeškávati...*⁸²

Sloveso *kukat* vzniklo odvozením od zvukomalebného citoslovce *ku-ku*, tj. jeho význam je napodobit zvuk ptáka, kukačky. V dané podobě (*přikukat*) již analyzované sloveso neexistuje, ale existuje slovo se stejným významem, které je však utvořeno jinou předponou (*nakukat*), přičemž výraz *nakukat* má negativní expresivitu, zachycenou v idiomu *nakukat někomu něco* nebo *někomu něco napovídat i nalhat*. Vzhledem k časté obměně předpon u sloves, jež si pak ponechala zhruba stejný význam, by sloveso ve vazbě s předponou **při-** mělo podobný význam a negativní příznak spolu se zápornou konotací.

Na přechodu mezi první a druhou skupinou sloves je sloveso *přepýchat se*, které bylo ve stejném významu nahrazeno slovesem *nafukovat se*. Do skupiny slov archaických jsem toto sloveso zahrnul právě pro neexistenci slovesného tvaru se stejnou morfologickou stavbou. V textu *Krátkého naučení* by se pak jednalo o slovo se silnou

⁸² Šimon Lomnický z Budče, *Krátké naučení mladému hospodáři*. Praha 1862, s. 44.

negativní expresivitou (pýcha patřila mezi sedm smrtelných hříchů), konotace je negativní.

Čtvrté z hlediska sémantiky příznakové slovo bylo *ofúkati se*, kterému odpovídá výraz *osopovat se*⁸³, zatímco dnešní význam tohoto slova by byl „nepříjemně ovanout“. Morfologická struktura slova zůstala zachována, ale původní přenesený význam už neplatí. Toto slovo má neutrální, možná mírně negativní expresivitu, bývá používáno v negativních souvislostech. V Lomnického textu je použito s kmenotvornou příponou *-á-*, ale existoval i dokonavý protějšek *ofúknúti se* > *ofouknouti se*, ze II. slovesné třídy. Tvar s kmenotvornou příponou *-á-* byl patrně vyvolán potřebou rýmu v následujícím verši *Krátkého naučení ... ještě se na tě ofuká, dobře ti k tomu přikuká...*⁸⁴

Pro slovesa z textu *Krátkého naučení* by obecně platilo, že se zhruba šedesát procent ze všech morfologicky či sémanticky příznakových sloves používá i v dnešní slovní zásobě, přičemž u části slov z této kategorie došlo k zachování původní morfologické stavby i významu (*prznit, zdechnout, poručit* aj.). Druhá část této skupiny prošla výraznou změnou významu při zachování původní morfologické stavby (*projíti, patřiti, šetřiti, uraziti se, přestati*); většinou nedocházelo ke změnám citového zabarvení. Největší část slov z oněch zhruba šedesáti procent by pak byla slova, která mají podobnou morfologickou stavbu jako slova dnešní, ale v dohledané podobě jsou již archaická. Z archaického základu se však někdy utvořila slova, která jsou součástí slovní zásoby i dnes. Nejčastěji docházelo k výměně původních prefixů a jejich nahrazení prefixy jinými, nebo k úplné ztrátě prefixu (*spomoci, ofúkati, ostydnúti, okazovati, podskočiti, obmeškávati, přikukati*). Další morfologickou změnou pak byly změny v sufixech a následná změna sémantiky byla způsobena resuffixací (*břísti, tlachnovati, pleščiti, chybatí*). Zbýlých zhruba čtyřicet procent by tvořila slova archaická, tj. taková, která se v dnešní slovní zásobě nevyskytují; zhruba dvě třetiny z těchto čtyřiceti procent by pak měly v současné slovní zásobě slova příbuzná, která byla fundována základy ze zaniklých slov, nebo slova, jejichž tvary zůstaly součástí nějakého ustáleného rčení či idiomu (*frejovati, bulíkovati, ladovati, šanovati, lichviti, ručiti, káleti, pýchati se*). Zbýlá část sloves by pak byly archaismy, které nemají v dnešní slovní zásobě žádná příbuzná slova a které se tak ve slovní zásobě neobjevují ani v derivátech (*zavozovati, troštovati, svábiti, skartiti*). Na rozdíl od substantiv nebyla u sloves pro „přežití“ hlavním důvodem expresivita, ale spíše variabilita využití

⁸³ J. Holub - S. Lyer, *Stručný etymologický slovník jazyka českého*. SPN, Praha 1968, s. 359.

⁸⁴ Šimon Lomnický z Budče, *Krátké naučení mladému hospodáři*. Praha 1862, s. 115.

(*provoditi, ručiti, pleštiti*). Z analyzovaných sloves se také do dnešních dnů zachovaly tři výpůjčky z němčiny (z nalezených pěti): *šanovat* a jako součást frazému (*frejovat* a *bulíkovat*).⁸⁵ To svědčí o jejich častém používání, a tudíž o jejich dokonalém zapojení do slovní zásoby konce šestnáctého století.

4.3 Frazémy v díle Šimona Lomnického

Frazém bývá definován jako ustálené víceslovné, obrazné a často expresivní pojmenování s omezenou spojovatelností (kolokabilitou)⁸⁶. Pod touto definicí si je možno představit spojení slov, která sama o sobě mají zcela jiný význam než jako celek (srov. *je jako slon v porcelánu* vs. *je jako pes na půdě*). Tradičně bývají frazémy členěny na rčení, tedy ustálená úsloví (*pálí mu to, je to hračka*), na ustálená přirovnání, která jsou charakteristická srovnávacím výrazem „jako“ (*chytrý jako liška, opuštěný jak kůl v plotě*) a na pořekadla, která jsou často hodnotící či imperativní a odrážejí nějakou lidskou obecně platnou zkušenost (*spěchej pomalu, ráno moudřejší večera*)⁸⁷.

V analyzovaném textu *Krátkého naučení mladému hospodáři* byla dohledána celá řada frazémů, přičemž jsem se zaměřil na frazémy příznakové dvěma způsoby. První z nich je případ, kdy užitý frazém je celkem snadno srozumitelný díky významově stejným nebo podobným slovům, která se používají ve frazémech současných (*k louži bláta přilívá* srov. *nosí dříví do lesa*). Druhá skupina by pak byly frazémy, které jsou dnes sémanticky neprůhledné a jejichž výklad je poměrně obtížný (*režným sobě vytrítí, má vlčí střevo*). Pokusím se tedy jednotlivé frazémy roztrždit na rčení, ustálená přirovnání a na pořekadla, zhodnotím je z hlediska expresivity a v neposlední řadě se zaměřím i na jejich původ, respektive na původ slov je tvořící.

4.3.1 Rčení

Frazém	Význam	Pramen
k louži bláta přilívají	dělat zbytečnou práci, svou již špatnou situaci ještě zhoršit	LR 13
snad jim v koupeli přihřeli	jsou potrhlí, blázniví	LR 150
o tom pak neříká, mlčí, že má právě střevo vlčí	je veliký jedlík	LR 340
začež by se v hrdlo styděl	hluboce se stydět	LR 92
jdeš na lávku šafářovu	dostat se na mizinu, zchudnout	LR 174
že naděláš drštěk z něho	„natlučeš mu, rozsekáš ho“	

⁸⁵ J. Zaorálek, *Lidová rčení*. Praha 1947, s. 66, 24.

⁸⁶ M. Čechová, *Čeština - řeč a jazyk*. 2., přepracované vydání. ISV, Praha 2000, s. 66.

⁸⁷ Tamtéž, s. 67.

ve dne i v noci pracuje	neustále pilně pracuje	LR 42
pod ruku jde všecko všudy	přibývá mu, daří se	LR 307
(ne)vrta v tuhém	těžce pracovat, dělat něco těžkého	LR 369 Jung V. 191
aneb teprv moudří byli, když by psem zelí vozili	„když by bylo pozdě a byli by již na mizině, na holičkách“	Jung III., 71
nechceš-li dělat pilníkem , budeš brzy korábníkem	být pilný	LR 262
aby břicho pokoj dalo	nezlobit nevšímat si	LR 272
(utrátí) sedmdesát grošů z kopy	žít marnotratně, žít nad poměry	LR 142
sebrali mu z hnízda čížky	„vypálit někomu rybník“	
někomu jde co po šňůře	jde mu to dobře	LR 354
než by s nimi v kordy chodil	než by si je zneprátelel	LR 144
svého hněvu vylévati	„chladit si žáhu, vylévat si vztek“	
štěstí, moc dělá jim rohy	stávají se vzpupní, pyšní	LR 299
nejspíše tu hanby dojdeš a bez pířka neodejdeš	budeš přetřásán od klevetnic	Jung III., 68
na koráb přijde	zchudnout, přijít na mizinu	LR 144
s tím již, čtenáři, vale	dát někomu vale = rozloučit se s ním, zanechat něčeho	LR 379
bude hořký kalich píti	bude trpět	LR 121
výmluvný, na slovo vzatý	na slovo vzatý = něčemu rozumějící	LR 325

Při pohledu na výše uvedenou tabulku lze uvedená rčení rozdělit na dvě skupiny - na frazémy expresivní a na frazémy víceméně neutrální (i když většina frazémů se používá v prostěsdělovacím funkčním stylu, takže v jiných funkčních stylech mohou působit příznakově, což ale podle mého názoru není případ uměleckého stylu). Druhým problémem je, že v dnešním jazyce mohou být jednotlivá slova tvořící frazém neutrální, ale počátkem sedmnáctého století se mohlo jednat o slova výrazně expresivní. Například slovo *pes* a slova z něj odvozená prošla poměrně výrazným posunem, neboť v minulosti nebyl pes vnímán nijak pozitivně (srov. *sepsout někoho, jsme ve psi*), viz sám Lomnický: *Který vraždí oukladně, hryze, kouše co pes zrádně.*⁸⁸ Podobně je tomu s vlkem. Vlk měl ve středověku a v raném novověku složitou symboliku, ale v podstatě se jednalo o slovo s velmi negativními konotacemi (vlci útočili často na stáda ovci), zatímco dnes se jedná o slovo bez negativních konotací (srov. *mít hlad jako vlk* = mít veliký hlad). Expresivitu budu tedy hodnotit podle toho, jak by daný výraz působil dnes; tj. pokusím se jej srovnat s nějakým dnes užívaným rčením.

⁸⁸ Šimon Lomnický z Budče, *Krátké naučení ...* Praha 1862, s. 104.

4.3.1.1 Rčení s negativní expresivitou

V Lomnického textu se vysloveně negativních rčení nevyskytuje mnoho, konkrétně deset. Jako první v pořadí by sem patřilo rčení *nadělat z někoho dršťky*, které by dnes mělo obdobu ve rčení *rozsekat na nudle*. Druhé by pak bylo spojení *přihřát v koupeli*, které by asi mělo nejbližší obdobu v dnešním *spadnout z višně*, nebo v explicitnějším *být praštěný*. Výrok je míněn ironicky a měl asi poměrně silnou negativní expresivitu. Třetím poměrně negativním výrokem by bylo *utrátí sedmdesát grošů z kopy* (kopa = 60 grošů). Toto vyjádření by dnes přímou analogii patrně nemělo, nicméně jeho smysl je poměrně snadno rozpoznatelný - označuje člověka utrácejícího víc než může.

Dalším spojením, které by nemělo vysloveně zápornou expresivitu, ale spíše jen negativní konotace, by bylo rčení *chodit (s někým) v kordy*, mající dnes lehce obměněnou podobu *být s někým na kordy* (= ve sporu, zneprátený, nemít někoho rád). Spojení *dělá jim rohy* (štěstí a moc), kterému by dnes byl asi nejbližší výrok *narostl mu hřebínek* (zpychl), přestože Jaroslav Zaorálek uvádí i výraz *narostly mu rohy*⁸⁹. Ten jsem však nikdy v mluvené řeči neslyšel. Pátým výrazem, tentokrát se silnou expresivitou, by bylo rčení *přijít na koráb* (dnes *přijít na buben*). Toto rčení je podle mého názoru zajímavé, protože *koráb* je všeslovanského původu (jedná se o velmi dávnu přejímku, původně je z řečtiny)⁹⁰ a desubstantivní odvozenina *korábník* má podle Staročeského slovníku význam *námořník*⁹¹. Jungmann cituje z Veleslavína, že pro nebezpečnost plavení se také říká *na koráb jeti* = vydávat se na nebezpečnou plavbu a *na koráb přijíti* z dalších autorů včetně Lomnického (Jung II., 126). Zaorálek je uvádí jako slovní spojení s negativní expresivitou. Další rčení *hořký kalich píti* má silné negativní konotace; do dnešních dnů se zachovalo v lehce změněné podobě *vypít kalich hořkosti*. Toto rčení má původ v bibli⁹². Postupně nabylo významu „trpět“. Pravděpodobně silně expresivní bývalo rčení *když by se psem zeli vozil* (o „postavení“ psů již bylo psáno výše), jemuž bych přiřadil význam „být na mizině, na holičkách, v koncích“. Jungmann uvádí celou řadu rčení se substantivem „pes“ (z Lomnického ještě např. *za psa státi* = za nic, srov. Jung. III., 70-71). Posledním rčením by pak byl výraz *sebrali mu z hnízda čížky* (pravděpodobně *vypálit někomu rybník*). U tohoto

⁸⁹ J. Zaorálek, *Lidová rčení*. Praha 1947, s. 299.

⁹⁰ J. Holub - S. Lyer, *Stručný etymologický slovník jazyka českého*. SPN, Praha 1968, s. 261.

⁹¹ J. Bělič - A. Kamiš - K. Kučera, *Malý staročeský slovník*. SPN, Praha 1978, s. 103.

⁹² bible. Mk, 14; 32-36.

slovního spojení by záporná expresivita nebyla sice nějak výrazná, ale určitý „osten“ tento výraz má; konotace tohoto rčení by byla proměnlivá podle toho, kdo jej pronáší (srov. *sebral mi z hnízda čížky* vs. *vybral jsem mu z hnízda čížky*). Konotace by se tak měnila podle toho, jestli byl mluvčí původcem nebo cílem děje (*vybírání čížků, vypalování rybníka*).

4.3.1.2 Rčení neutrální

Mezi neutrální rčení by patřily ty frazémy, které nemají silně expresivně zabarvené slovo, mohou však mít záporné, nebo pozitivní konotace. Neutrálních rčení bylo v textu *Krátkého naučení* dohledáno celkem patnáct, což jsou zhruba tři pětiny všech nalezených rčení. Většina rčení užitých Lomnickým také přežila do dnešních dnů, ať už v téměř původní, nebo v pozměněné podobě.

Jako první v pořadí byl nalezen frazém *k louži bláta přilívají*, který by dnes měl nejbližší podobu ve rčení *nosit dříví do lesa*. Rčení je zajímavé tím, že jednotlivé složky frazému se v trochu jiné podobě objevují i ve rčení *dostat se z bláta do louže* (zhoršit si situaci). Jednalo by se o neutrální frazém, mající ovšem negativní souvislosti. Druhým nalezeným a z hlediska sémantiky příznakovým rčením je *má střevo vlčí* ve významu „je veliký jedlík“. O vnímání vlků ve středověku jsem psal již výše, ale připusťme, že v tomto rčení se jedná pouze o komentář „žravosti“. V tom případě by rčení mělo pravděpodobně souvislost s dnešním *mít hlad jako vlk*, a i kdyby dané slovní spojení mělo určitou příznakovost z hlediska expresivity, zařadil jsem je do této skupiny, neboť expresivita není ani pozitivní ani negativní; podobně by tomu bylo s konotacemi. Třetím frazémem z této skupiny by bylo rčení *v hrdlo se styděti* (tedy stydět se hluboce). Dané spojení (a jemu podobné spojení *v hrdlo lhát*) by patřilo mezi knižní až archaické frazémy a bylo by je možno najít ve starší literatuře. Expresivitu by patrně postrádalo, konotace by byly proměnlivé (srov. *stydět se v hrdlo za něco* vs. *měl by ses v hrdlo styděti*). Na čtvrtém místě by následoval frazém *jít na lávku šafářovu* (dnes obdobné frazémy jsou *být v háji*, *být vyřízený*, možná i *přijít na buben*). Toto rčení by sice bylo příznakové expresivitou, ale ta by opět nebyla pozitivní ani negativní; naopak velmi negativní by byly souvislosti daného rčení (zchudnout, přijít o všechno). Jako zajímavost bych uvedl, že slovo *šafář* je staroněmecká přejímka (*schaffaere*)⁹³ a označovalo správce statku. Je celkem pravděpodobné, že šafáři byli v obecném povědomí vnímáni negativně, a připojíme-li k tomuto předpokladu poznatek, že slovo

⁹³ J. Holub - S. Lyer, *Stručný etymologický slovník jazyka českého*. SPN, Praha 1968, s. 463.

lávka je zdobnělina od *lavice*⁹⁴ a že na lavici bývali často přivazováni provinilci při trestání, je význam daného rčení odhalen dokonale. Jungmann Lomnického rčení cituje a vysvětlení významu „zbankrotovat“ uvádí s otazníkem (II., 274).

Pátým frazémem, ale neslovesným, by bylo spojení *ve dne i v noci*, které se zachovalo dodnes bez spojky *i* a které má význam „neustále, pořád“. Expresivní příznak by zde opět existoval, ale nijak výrazný, konotace by pak byly spíše negativní. Jako další slovní spojení bylo nalezeno *pod ruku jde všecko všudy* (daří se mu), které má i dnes velmi podobnou formu *jít od ruky*. Dané rčení by expresivitu zcela postrádalo, konotace by byla pozitivní. Sedmým frazémem je rčení *(ne)vrtat v tuhém* (dělat něco těžkého, nesnadného), který by dnes nějaké příbuzné rčení neměl. Expresivita tohoto rčení je dána zčásti i významem adjektiva *tuhý* (srov. Jung V., 191).

Osmé rčení *nechceš-li dělat pilníkem* ve významu „nechceš-li být pilný“ by dnes asi mělo obdobu ve spojení *dělat rukama* ve smyslu *poctivě pracovat*. Jedná se o vlastně o jazykovou hříčku. Jungmann opět Lomnického cituje (III., 84). Jako deváté slovní spojení uvedu *aby břicho pokoj dalo*. Toto rčení se zachovalo dodnes s neutrální, i když příznakovou expresivitou. Samotný výraz *pokoj* je všeslovanského původu a má význam *odpočinek, klid*⁹⁵ (rčení *dej mi pokoj* se užívá běžně, varianta *dej mi svátek* vznikla metonymií, svátek = den, kdy je klid, odpočívá se). Frazém nějaké výrazné konotace nemá.

Rčení *jde co po šňůře* se zachovalo dodnes ve variantách *jde to jako na drátkách* nebo *jde to jako po másle*, tedy dobře. Výraz by byl expresivně spíše neutrální, konotace jsou pozitivní. Rčení *hněvu vylévati* se udrželo v pozměněné podobě dodnes (*vylévat si vztek, vylévat si zlost, zchladit si žáhu*). Dohledané slovní spojení má velmi negativní konotace. Jako třinácté rčení bych uvedl *neodejiti bez pířka*, které dnes již neexistuje a které by bez patřičné literatury bylo již neprůhledné. Má význam „neodejít odněkud, aniž by poté nebyl člověk pomluven, *nezůstane na něm nit suchá*“. Spojení *neodejdeš bez pířka* tedy doslova znamená „budeš přetřásán v řeči klevetnic, budeš pomluven“, jak uvádí Jungmann (III., 68). Toto spojení dnes zápornou expresivitu nemá, konotace však záporné jsou.

Jako předposlední uvedu spojení s přejetým pozdravem *yni již, čtenáři, vale* mající význam *sbohem*; samotný výraz *vale* je latinského původu.⁹⁶ Slovní spojení *dát*

⁹⁴ J. Holub - S. Lyer, *Stručný etymologický slovník jazyka českého*. SPN, Praha 1968, s. 282.

⁹⁵ Tamtéž, s. 382.

⁹⁶ Tamtéž, s. 501.

něčemu/někomu vale se používá dodnes, i když je už považován za knižní. Jde o neutrální výraz nemající pozitivní ani negativní konotace.

Jako poslední bych uvedl frazém *na slovo vzatý*, který Lomnický používá ve větě: ... *ne proto, že je bohatý, výmluvný, na slovo vzatý...*⁹⁷ Zaorálek cituje rčení *brát na slovo* = považovat za znalce.⁹⁸ Také Jungmann uvádí spojení *na slovo koho brátí* „za významného držeti“ (I., 100), u Lomnického je frazému užito v podobném významu.

Závěrem kapitoly o rčeních bych uvedl, že expresivita, konotace a sémantika jednotlivých rčení se většinou zachovala, paradoxně se však měnila slova tyto frazémy tvořící (srov. *bláta k louži přilévati* vs. *nosit dříví do lesa, házet hrách na stěnu*). Rčení lze tedy rozdělit do tří skupin. První skupina se zachovala buďto v původní, nebo v nepatrně pozměněné podobě - *ve dne i v noci, dát pokoj, dát vale, na slovo vzatý*. Druhá skupina prošla drobnými morfologickými změnami, ale jsou stále srozumitelná (*nadělat z někoho drštěk, sedmdesát grošů z kopy utratit, jít pod rukou, v hrdlo se stydět, vrtat v tuhém, z hnízda čížky sebrat, jít po šňůře, v kordy chodit, dělat někomu rohy, mít slzy za malvaze, hořký kalich pít*). Třetí skupinu by pak tvořila rčení, která nemají svou současnou variantu a která jsou méně srozumitelná, nebo nesrozumitelná, ačkoli jsou někdy složena ze slov průhledných (*přilévat bláta k louži, někomu v koupeli přihřeli, mít vlčí střevo, jít na lávku šafářovu, se psem zelí vozit, přijít na koráb, bez pířka neodejít*). Z hlediska původu slov byly nalezeny dvě dávné přejímky - *koráb* (řeckého původu) a *šafář* (původně z němčiny). Obě slova byla přijata velmi dávno, stala se součástí slovní zásoby a chovají se jako jiná slova staročeského nebo praslovanského původu (tj. vstupují do gramatických a morfologických vazeb) a tvoří četné odvozeniny (*koráb > korábník, šafář > rozšafný*)⁹⁹.

4.3.2 Přirovnání

Dalšími analyzovanými frazémy budou přirovnání, tedy ustálená slovní spojení se srovnávacím (hodnotícím) významem realizovaným slovy **jako**, **než** nebo **co**.¹⁰⁰ V textu *Krátkého naučení mladému hospodáři* jich nebylo mnoho, nalezeno bylo celkem osm výrazů.

⁹⁷ Šimon Lomnický z Budče, *Krátké naučení ...* Praha 1862, s. 54.

⁹⁸ J. Zaorálek, *Lidová rčení*. Praha 1947, s. 325.

⁹⁹ J. Holub - S. Lyer, *Stručný etymologický slovník jazyka českého*. SPN, Praha 1968, s. 463.

¹⁰⁰ Marie Čechová, *Čeština - řeč a jazyk*. 2., přepracované vydání, ISV, Praha 2000, s. 66.

Frazém	Význam	Pramen
ve stu neb ve dvou stech letech jsou jako měsíc na vetech	měsíc je na vetchu - ubývá ho; měsíc jest na vetech – ubývá, je na schodu; zde význam odcházejí; končí	MSS 563 Jung II., 424
nebo jest žena křehký oud, chytí se hned jako troud	snadno chytne, snadno se zapálí pro věc	LR 542
sotvíčka nohy zvodí, jako jiná perchta chodí	chodí pyšně (zde si není jist ani Zaorálek)	LR 504
lidé povahy takové jsou rovně co papouškové	mechanicky opakují naučené, přeneseně nepřemýšlejí	LR 501
jsa z toho zdráv jako ryba , všeliká ho nemoc chybá	velmi zdravý	LR 521
budeš čerstvý jako jelen	rychlý, hbitý	LR 457
hryze, kouše co pes zrádně	okolo sebe, útočný člověk	LR 507
rovně tak jako žid právě	velmi horlivě	LR 561

Stejně jako u rčení se u přirovnání objevují zhruba dva typy. Tím prvním by byla přirovnání, která si zachovala určitou platnost dodnes, a proto jsou v Lomnickém uvedené podobě velmi podobná přirovnáním dnešním. Druhou skupinu by pak tvořila přirovnání dnes již nesrozumitelná, v jednom případě patrně zaniklá již velmi dávno (*jako měsíc na vetech*), srov. (Jung II., 424, heslo *měsíc*). Z hlediska expresivity jsou přirovnání poměrně komplikovaná, neboť jsou expresivní sama o sobě a záleží hodně na kontextu, v němž jsou použita, zda expresivita bude pozitivní, nebo negativní. Dalším důležitým faktorem je použití, či naopak nepoužití ironie, která může vcelku „pozitivní“ přirovnání typu *zdráv jako ryba* změnit ve zcela opačný význam. Budu proto přirovnání hodnotit bez ohledu na ironii.

4.3.2.1 Přirovnání sémanticky průhledná

Jako první bych do této skupiny přirovnání uvedl slovní spojení *chytne se jako troud*, které se používá i dnes v lehce obměněné podobě *hoří jako troud*, i když dnes málokdo ví, co to vlastně *troud* byl. Troud byly drobné třísky, případně hořlavá tkanina, hubka, používané k rozdělování ohně¹⁰¹. Význam přirovnání je tedy „snadno podlehnout, snadno se zapálit pro nějakou věc.“ Konotace jsou následně proměnlivé podle toho, pro co se přirovnávaný jedinec „nadchne“. Druhým přirovnáním by bylo *jsou rovně co papouškové*, které se sice dnes již nepoužívá, ale existuje desubstantivní sloveso *papouškovat*, tj. něco mechanicky opakovat. Z tohoto přirovnání plyne jedna poměrně zajímavá věc; v českém prostředí konce šestnáctého století již byli papoušci

¹⁰¹ Jugmannův slovník IV., s. 620.

dobře známí - minimálně z „doslechu“. Přirovnání má lehce negativní expresivitu, konotace jsou záporné.

Přirovnání *zdráv jako ryba* se používá do dnešní doby v téměř nezměněné podobě (srov. *zdráv jako rybička*), význam je „naprosto zdravý.“ Přirovnání má kladné konotace. Velmi podobné je přirovnání *čerstvý jako jelen*, které sice dnes již není používáno, ale jeho sémantika je poměrně jednoznačná, tj. rychlý, hbitý. I zde by byly pozitivní konotace. Třetím přirovnáním ze světa zvířat je *hryze, kouše co pes*, tedy *okolo sebe*. Jak už jsem uvedl výše, psi nebyli vnímáni nijak pozitivně a váže se na ně nepřeherné množství rčení (*psi počasí, je na nás pes*), přirovnání (*kouše co pes, líný jako pes*) a pořekadel (*starého psa novým kouskům nenaučíš*). V daném případě by přeneseně označovalo útočného člověka, což mě vede k závěru, že expresivita daného přirovnání byla záporná, stejně jako konotace.

Posledním sémanticky průhledným přirovnáním je frazém *rovně jako žid právě*. Lomnickým je užito v okamžiku, kdy kritizuje obecnou snahu lidí co nejrychleji zbohatnout a přirovnává je právě k židům. Židé nebyli majoritní populací nikdy oblíbeni a stejně jako na psy se i na ně vázaly (a někdy i dodnes váží) depreciativní hodnocení. Proto bych tomuto přirovnání přiřkl velmi negativní expresivitu.

4.3.2.2 Přirovnání sémanticky neprůhledná

Hned první přirovnání *jako měsíc na vetech* je nesmírně komplikované, neboť se těžko hledá. Lomnický se rozepisuje o úpadku mravů a srovnává dávné „zlaté časy“ se soudobou společností, ve které již nikdo nerespektuje Písmo a kde lidé netvoří žádné velké (a čestné) skutky, které by mohly být pamatovány v pozdějších dobách¹⁰², a pokračuje: *...A v nepaměť přicházejí: Ve stu neb ve dvou stech letech, jsou jako měsíc na vetech.*¹⁰³ Výraz souvisel původně s adjektivem *vetchý*, stč. *spojení mesiec je na vetchu* mělo význam „měsíc ve čtvrti, kdy ubývá“. Jungmann už cituje přímo Lomnického *měsíc je na vetech* (ubývá). Přesný význam daného přirovnání by pak byl *mizejí*, který dobře zapadá i do kontextu. Expresivita ani konotace by patrně nebyly nijak výrazné. Druhým (a posledním) přirovnáním sémanticky neprůhledným je *sotvíčka že nohy zvodí, jako jiná perchta chodí*, jehož význam byl *chodí pyšně*. Vzhledem k postavení pýchy mezi sedmi smrtelnými hříchy by dané přirovnání bylo silně expresivní s velmi negativními konotacemi. *Perchta* bylo strašidelné stvoření;

¹⁰² Šimon Lomnický z Budče, *Krátké naučení mladému hospodáři ...* Praha 1862, s. 109-110.

¹⁰³ Tamtéž, s. 110.

výraz pochází ze staroněmeckého *berchta*, nyní *Perchte*.(SESJČ 368). Spojení *chodí jako perchta* je ještě živé v jihozápadočeské nářeční podskupině.

Přirovnání si (soudě podle *Krátkého naučení*) velmi často uchovala své místo v jazykovém systému a na rozdíl od rčení se nijak významně neměnila. Je to nejspíš dáno jejich pevným zapojením do lidského myšlení, protože jako hodnotící frazémy jsou přirovnání používána stále, i když jejich jednotlivé složky jsou často sémanticky neprůhledné (srov. *hloupý jako troky - necky*, *hloupý jako punčtok* - původně *pucštok* < *s Putztuch*, tedy *hadr na čištění*, *zmalovaný jako žudro* - *malovaná předsíňka užívaná na Slovácku*).

4.3.3 Pořekadla

Pořekadlo příznakové stavbou nebo sémantikou bylo nalezeno pouze jedno, a to *abys znal ptáka po peří a vlka po jeho srsti*, které se dodnes zachovalo již jen jako knižní; hovorovější verzí tohoto pořekadla by byl frazém *podle nosa poznáš kosa*. Význam pořekadla je celkem jednoznačný - podle určitého znaku (chování) je možno poznat určitý typ člověka. U tohoto pořekadla by se expresivita nevyskytovala, konotace by byla lehce negativní.

4.3.4 Přísloví

Jediné přísloví použité Lomnickým, které by bylo zároveň příznakové morfologicky, nebo sémanticky, je latinský citát *Honores mutant mores sed raro in meliores*, tedy *Pocty mění mravy, ale málokdy k lepšímu*. Autor je zmiňuje v kapitole Bohatství z chudoby a dokládá jím vlastní tvrzení, že chování a vystupování náhle zbohatnuvšího člověka zůstává většinou na stejné úrovni jako bylo předtím, pokud se rovnou nezhorší.

5 Závěr

V následující části se pokusím shrnout výsledky svého výzkumu a na základě příkladů zevšeobecnit určitá tvrzení.

V hláskoslovné rovině se v *Kupidově střele* projevují následující jevy. Na prvním místě je to protetické *v-*, které postupně pronikalo i do psaného jazyka, ale Lomnickým je v jeho textech používáno nedůsledně (srov. *vokno*, *vopice*, *voplátka*, *voštíp*, *vochechule*, ale *oblíbí sobě*, *opatřit*, *oni*, *odkud*). Diftongizace náslovného *ú* v *ou* se objevuje poměrně často (*outok*, *ouředník*, *oud*, *ouraz*, *oučastnost*, *ouzkost*). Velmi častá byla i varianta, kdy došlo ke krácení náslovného vokálu *ú* > *u* a diftongizace nenastala (*umysl*, *učinek*, *učastník*). Dochází i ke kolísání, kdy se ve stejném slově často objevují oba popsané jevy (*oučastnost* X *učastnost*, *oustní* X *usta*). Dalším zaznamenaným jevem byla diftongizace *y* > *ej* uprostřed slov. Objevovala se hlavně u sloves (*dotejkat*, *hejbat*, *mejlit*, *bejvat*, *slejchat*, *uchejlit se*), ale zasáhla i substantiva (*pejcha*, *lejtko*, *strejc*), příslovce (*vejš*, *vejše*) a i předponu *vý-* (*vejhost*, *vejminka*, *vejstraha*). Diftongizace *y* > *ej* uprostřed slov byla velmi častá, a v textu provedena cca z 95 % důsledně; ve zbylých 5 % k diftongizaci nedošlo (*dotýkat*, *obývat*), a to zejména v případech, kdy Lomnický cituje bibli. Diftongizace dlouhého *í* po sykavkách (typ *cejtit*) byla velice vzácná (pouze slova *zejtra* a *pozejtří*). Doklady byly nalezeny pouze v nekritickém vydání *Krátkého naučení*, v analyzovaném úseku *Kupidovy střely* dohledány nebyly. Diftongizace *y* > *ej* v koncovkách adjektiv a rodových zájmen byla také vzácná; v *Kupidově střele* jsme našli pouze čtyři doklady, a to v nominativu sg. maskulinních adjektiv (*člověk nebohej*, *oulisnej ouraz*, *chrám posvěcenej*), v *Krátkém naučení* u rodových zájmen (*takovej*), ale jen dvakrát. Úžení *é* > *í* uprostřed slov (typ *mlíko*) bylo také velice vzácné, objevilo se třikrát (*desíti*, *líp*, *prohlídnout*). Pravděpodobným vysvětlením by bylo, že stejně jako u předchozích dvou jevů tato změna probíhala v mluveném jazyce, zatímco do jeho psané podoby pronikala málo a byla užívána nedůsledně.

Do koncovek adjektiv a zájmen pronikalo úžení *é* > *í/y* také velmi vzácně: v genitivu maskulinních adjektiv a zájmen jsou to tvary (*z levýho boku* vs. *závazku manželského*). Ostatní mužské pádové tvary tuto změnu neregistrují (*Pána Ježíše milého*, *o hanebném hříchu*). V plurálu už je změna častější, ale i tam je nedůsledná (*na sliby bohatý*, *skutky přemocný* vs. *pro zlé činy*, *sviňavé smilníky*). Stejná situace je

i v singuláru femininních adjektiv. Úžením je zasažen pouze genitiv sg. (*jiný škody ušli, není žádný křivdy* vs. *církve svaté, pro ujití časné škody*), v ostatních pádech se úžení neprojevuje. V plurálu je situace podobná, úžením je zasažen pouze částečně nominativ (*jako nevěsty jsou zasnoubený* vs. *nestálé jsou divčičky*) a vokativ (*ó duše zlý, nečistý*), do ostatních pádů tato změna opět nepronikla. Asi nejvíce je úžením *é* > *í/ý* zasažen singulár neuter, kde se úžení objevuje v nominativu sg. (*sedlo pozlacený* vs. *jest množství veliké*), v akuzativu (*měl trápení mnohý* vs. *pro smilstvo prosté*) a v lokálu (*na místě posvátným* vs. *v svatém evangeliu*), a to ve všech případech nedůsledně.

Změna těžeslabičného *aj* > *ej* je prováděna velmi důsledně, příznakově naopak působí tvary, kdy ke změně ještě nedošlo (*neposlouchaj, nedaj* vs. *vydej, nejprvé, nejspíše*) a ze všech popisovaných změn působí asi „nejhotověji“; využití ostatních hláskových změn je velmi nejednotné.

Ve slovní zásobě, konkrétně u slov morfologicky či sémanticky příznakových, byla učiněna následující zjištění. Slova užívaná Lomnickým v *Krátkém naučení mladému hospodáři* jsou v drtivé většině případů již staročeského, nebo dokonce praslovanského původu. Ze slov přejatých by pak byly nejvíce zastoupeny přejímky z němčiny. Substantiva (*mordýř, korbelař, kurva, kytle, halafanc, fláchetina, hurt, fortel, šantroky*) i slovesa III. slovesné třídy (*bulikovat, frejovat, šanovat*) jsou již zcela začleněna do slovní zásoby a paradigmát. Je zajímavé, že všechna přejatá slovesa se řadila ke III. slovesné třídě, což si vysvětluji tím, že podle vzoru *kupovat* se velmi dobře adaptují a tvoří slovesa z přejatých slov (srov. *mailuje, chatuje, mobiluje*). Další velmi časté přejímky byly z latiny (*apatykář, epistula, forma, regent, requiem, summa, zandal*) či přes němčinu přejaté *kumpán* ze střlat. *companiono*) a z francouzštiny (*banket, fanfárum*). Slovesné i adjektivní přejímky z těchto jazyků (mimo němčinu) chybějí.

Slova zajímavá z morfologického či sématického hlediska by se dala rozdělit do tří skupin. Do první skupiny by patřila slova mající stejnou morfologickou stavbu jako slova dnešní, ale došlo u nich ke změně významu (k sémantickému posunu srov. *starost, ostríhání, pohádka, odpornost, šetřit, slušet, urazit se*). Druhou skupinou by byla slova s podobnou (ne však stejnou) morfologickou strukturou a zároveň se stejnou sémantikou jako slova dnešní (srov. *špehýř, panoše, osídlo, břístí, ostydnúti, provoditi*). Do této skupiny bych zahrnul i slova, která se zachovala v nezměněné morfologické podobě a se stejnou sémantikou. Jednalo by se o slova s vysokou mírou expresivity či s negativními konotacemi (*kurva, sekta, zparchantilý, kálet*), nebo o slova ustrnulá v nějakém frazému (*hurt, cuk, bulikovat, frejovat, ladovat*). Je zajímavé, že valná část

dodnes „živých“ slov jsou původně přejímky z jiných jazyků - hlavně z němčiny. Svědčilo by to o naprosté „samozřejmosti“ jejich používání v češtině konce šestnáctého století. Třetí skupinu slov by tvořila slova dnes již archaická a sémanticky neprůhledná (*korábník, šáša, calta, glejch, zakatilý, troštovat, svábit se*). I u této skupiny by nezanedbatelnou část tvořila opět slova přejatá z němčiny. Snáze se zachovávala, ať už s původní stavbou a sémantikou či s drobnými změnami, slova negativně expresivní nebo s negativními konotacemi, a slova, která jsou součástí nějakého frazému.

Lomnickým užívané frazémy by se také daly rozdělit zhruba na tři skupiny. První skupina se zachovala buďto v původní, nebo v nepatrně pozměněné podobě: *ve dne i v noci, dát pokoj, dát vale, na slovo vzatý*. Druhá skupina prošla drobnými morfologickými změnami, ale jako celek jsou frazémy stále srozumitelné (*nadělat z někoho drštěk, utratit sedmdesát grošů z kopy, jít pod rukou, v hrdlo se stydět, vrtat v tuhém, z hnízda čížky sebrat, jít po šňůře, v kordy chodit, dělat někomu rohy, mít slzy za malvaze, hořký kalich pít*). Třetí skupinu by pak tvořila rčení, která nemají svou současnou variantu a jsou tudíž méně srozumitelná, nebo nesrozumitelná, ačkoli jsou někdy složena ze slov průhledných (*přilévat bláto k louži, někomu v koupeli přihřeli, mít vlčí střevo, jít na lávku šafářovu, se psem zeli vozit, přijít na koráb, bez pířka neodejít*). U rčení byla pro jejich zachování podstatná spíše jejich celková sémantika než jednotlivé složky frazému (srov. *bláta k louži přilévat* vs. *nosit dříví do lesa*), které se velmi často obměňovaly, ale vždy tak, aby byl zachován původní smysl rčení. Na sémantiku se vázala i expresivita, tj. určitému rčení zůstala stejná expresivita i přes dokonalou obměnu jednotlivých jeho složek (*nadělat z někoho drštěk* vs. *rozsekat někoho/něco na nudle*).

U přirovnání by byla situace ještě jednodušší; dají se dělit na přirovnání srozumitelná, tedy sémanticky průhledná (*zdráv jako ryba, rovně co papouškové, čerstvý jako jelen*), a na přirovnání nesrozumitelná, tedy sémanticky neprůhledná (*jako měsíc na vetech, chodí co Perchta*). U přirovnání se kloním k názoru, že pro jejich zachování byla důležitější jejich zapojenost do myšlení mluvčích než „logika“ či původ jednotlivých slov (srov. *zdráv jako ryba* vs. *čerstvý jako jelen*). Zajímavé je také množství přirovnání ze světa zvířat, kdy jsou vlastnosti nějakého zvířete, ať už skutečné či domnělé, zastoupeny z více než 50 %.

Jediné nalezené české přísloví *ptáka poznáš po peří, vlka po srsti* je srozumitelné i dnes. Latinsky uvedené přísloví *Honores mutant mores, sed raro in meliores* je přeloženo do češtiny a rovněž zcela srozumitelné.

V úvodu jsem psal, že se svou prací pokusím alespoň trochu rozšířit znalosti o postavě Šimona Lomnického z Budče. Nyní, na konci svého snažení, doufám, že se mi podařilo znalosti o českém jazyce přelomu šestnáctého a sedmnáctého století alespoň trochu rozšířit a že jsem tak „svou troškou“ přispěl k našim znalostem o předbělohorské češtině a její slovní zásobě.

6 Prameny a literatura

Prameny

- Bělič, J., Kamiš, A., Kučera, K., *Malý staročeský slovník*. SPN, Praha 1978.
- Boková, H., Spáčilová, L., *Stručný raně novohornoněmecký glosář*. UPOL, Olomouc 2003.
- Holub, J., Lyr, S., *Stručný etymologický slovník jazyka českého*. SPN, Praha 1968.
- Jungmann, J., *Slovník česko-německý*. 2., nezměněné vyd., Academia, Praha 1989, 1990.
- Lomnický z Budče, Šimon, *Instrukcí aneb krátké naučení mladému hospodáři...* Praha 1862.
- Lomnický z Budče, Šimon *Kupidova střela*. Atlantis, Brno 2000.
- Machek, V., *Etymologický slovník jazyka českého*. Fotoreprint podle 3. vydání z r. 1971. NLN, Praha 1997.
- Zaorálek, J., *Lidová rčení*. Praha 1947.

Vokabulář webový; <http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx>

Literatura

- Čechová, M., *Čeština - řeč a jazyk*. 2., přepracované vyd., ISV, Praha 2000.
- Forst, V. a kol., *Lexikon české literatury 2*, Praha 1993.
- Jílek, F., *Uvedení do mateřského jazyka*. SPN, Praha 1957
- Lamprecht, A., *Historická mluvnice češtiny*. SPN, Praha 1986.
- Voit, P., *Šimon Lomnický z Budče a exempla v kontextu jeho mravněvýchovné prózy*. Praha 1991.

<http://encyklopedie.seznam.cz/heslo/474620-exemplum>

7 Seznam zkratk a značek

fr. - přejímka z francouzštiny

germ. - přejímka z němčiny

lat. - přejímka z latiny

řec. - přejímka z řečtiny

stč.- staročeský (výraz)

střhn. - středohornoněmecký

ESJČ - Etymologický slovník jazyka českého

GSS - Gebauerův Staročeský slovník

Jung - Jungmannův slovník

LR - Lidová rčení

MSS - Malý staročeský slovník

SESJČ - Stručný etymologický slovník jazyka českého

SRNG - Stručný raně novohornoněmecký glosář

VW - Vokabulář webový